

Taalkundig-stilistische analyse: de casus Wilders / Pechtold

Maarten van Leeuwen

TT 37 (1): 33–78

DOI: 10.1557/TVT2015.1.LEEU

Abstract

Linguistic-stylistic analysis: the Wilders / Pechtold case

This article focuses on a form of stylistic investigation named ‘linguistic stylistics’. This form of stylistics does not involve experiments; rather, it is made plausible, on the basis of linguistic analysis, that stylistic choices create particular effects. Linguistic-stylistic research boasts a rich tradition in the Anglo-Saxon world. To this day, however, Dutch discourse studies have barely adopted this form of text analysis. The main objective of this article is to argue and demonstrate that a linguistic-stylistic approach is fruitful for analysing Dutch discourse. A detailed analysis of the speeches held by the Dutch politicians Geert Wilders (PVV, the Dutch Party for Freedom) and Alexander Pechtold (D66, Democrats ‘66) in parliament during the General Political Debates of 2008 and 2009 serves as an example. It is argued that in the Lower Chamber politicians need to adopt a certain stance towards two heterogeneous, functionally distinct types of audiences: their fellow politicians and ‘the public at large’. Analysis of media opinions shows that in their speeches Geert Wilders and Alexander Pechtold gave the impression of adopting different stances towards these two types of audiences. Wilders came across as a ‘political outsider’ who kept himself aloof from his colleagues in The Hague, and as a politician who as a ‘man of the people’ was close to society. Alexander Pechtold came across as an ‘insider’ in the Dutch Parliament who kept a certain distance from society. It is argued that numerous stylistic devices are likely to contribute to these general impressions – including stylistic devices that to this day have received scant attention in the analysis of political discourse.

Keywords: style, stylistics, linguistic-stylistic analysis, political speeches, Geert Wilders, Alexander Pechtold

1 Inleiding

Op 2 april 2011 hield toenmalig CDA-partijleider Maxime Verhagen een toespraak tijdens een partijcongres in Den Haag.¹ Ten tijde van het congres heerste er grote verdeeldheid over de koers van de partij en de politieke samenwerking die het CDA met de PVV was aangegaan. Verhagen schetste in zijn toespraak de speerpunten van het CDA. Daarbij maakte hij veelvuldig gebruik van een inclusief 'wij'. Een fragment:

- (1) Ik heb er nooit aan getwijfeld dat *we* als CDA'ers allemaal met de beste bedoelingen handelen. *We* moeten werken aan herstel van onderling vertrouwen. Ik wil mij daar samen met *onze* nieuwe partijvoorzitter voor inzetten, zodat *we* met z'n allen vanuit *onze* gemeenschappelijke uitgangspunten verder kunnen bouwen. (...) Ik wil mij er persoonlijk voor inzetten dat *we* weer een volkspartij worden die naast de mensen staat en hun zorgen serieus neemt. (...) *Wij* kunnen en zullen met elkaar de antwoorden formuleren. Die ambitie hebben *we*, *we* zijn dit aan *onze* kiezers verplicht, maar vooral aan *onszelf*, aan *onze* idealen. Als *we* in *onze* harten kijken, hebben *we* de antwoorden. (Verhagen 2011; cursivering en onderstreping MvL)

Verhagens gebruik van inclusief 'wij' draagt bij aan de indruk dat hij zich in zijn toespraak op een lijn probeert te stellen met zijn partijgenoten. Deze indruk van gemeenschappelijkheid zou minder sterk aanwezig zijn geweest wanneer Verhagen niet systematisch voor een inclusief 'wij' had gekozen, maar voor een andere formulering ('het CDA') – helemaal wanneer ook andere stilistische keuzes die gemeenschappelijkheid suggereren (zie de onderstrepingen in (1)) zouden zijn weggelaten. Vergelijk (1) met (2):

- (2) Ik heb er nooit aan getwijfeld dat *CDA'ers* allemaal met de beste bedoelingen handelen. *Het CDA* moet werken aan herstel van onderling vertrouwen. Ik wil mij daar met *de* nieuwe partijvoorzitter *van het CDA* voor inzetten, zodat *het CDA* vanuit *de* gemeenschappelijke uitgangspunten verder kan bouwen. (...) Ik wil mij er persoonlijk voor inzetten dat *het CDA* weer een volkspartij wordt die naast de mensen staat en hun zorgen serieus neemt. (...) *Het CDA* kan en zal de antwoorden formuleren. Die ambitie heeft *het*, *het CDA* is dit aan *zijn* kiezers verplicht, maar vooral aan *zichzelf*, aan *zijn* idealen. Als *het CDA* in *zijn* hart kijkt, heeft *het* de antwoorden.

De manier waarop politici zich opstellen ten opzichte van hun publiek wordt in de analyse van politiek taalgebruik wel gekarakteriseerd in termen van ‘afstand’ of ‘nabijheid’.² Achter deze metaforische noties gaat de gedachte schuil dat politici de indruk kunnen wekken een meer of minder nauwe band te onderhouden met hun publiek, bijvoorbeeld doordat ze de indruk wekken zich in meer of mindere mate met het publiek te vereenzelvigen, door in meer of mindere mate voor hun problemen op te komen, etc. Het voorbeeld van Verhagen laat zien dat ook formuleringskeuzes aan een meer of minder nabije of afstandelijke houding kunnen bijdragen. Wanneer Verhagen zijn woorden als in (2) had gekozen, zou hij meer afstand tot zijn CDA-collega’s hebben bewaard dan het geval was in de daadwerkelijk uitgesproken passage (1).

In dit artikel richt ik mij op de manier waarop Geert Wilders (PVV) en Alexander Pechtold (D66) zich opstelden in hun toespraken tijdens de Algemene politieke beschouwingen (APB) van 2008 en 2009. Met deze gevalsstudie wil ik een vorm van stijlonderzoek demonstreren die kan worden gekarakteriseerd als ‘stijlanalyse op taalkundige grondslag’. ‘Stijl’ definieer ik daarbij als ‘keuze’: er is sprake van stijl wanneer de taalgebruiker formuleringsalternatieven voorhanden heeft om een verschijnsel of stand van zaken in de werkelijkheid te beschrijven.³ Bij taalkundig-stilistisch onderzoek wordt geen experimenteel onderzoek naar stilistische keuzes verricht, maar op basis van taalkundige analyse *aannemelijk* gemaakt dat dergelijke keuzes een bepaald effect sorteren. Taalkundig-stilistische analyse kent in het Angelsaksische taalgebied een rijke traditie,⁴ maar heeft in het Nederlandse onderzoek naar taalgebruik tot op heden weinig navolging gekregen. Doel van dit artikel is te betogen en te demonstreren dat een taalkundig-stilistische benadering ook voor de analyse van Nederlandstalige teksten vruchtbaar is.

De opbouw van dit artikel is als volgt. In paragraaf 2 betoog ik dat Wilders en Pechtold tijdens de APB van 2008 en 2009 de indruk wekten zich in termen van afstand/nabijheid heel verschillend op te stellen. Vervolgens laat ik in paragraaf 3 zien hoe tal van stilistische verschijnselen in hun toespraken aan deze globale indrukken bijdragen. In de conclusie (paragraaf 4) worden de belangrijkste bevindingen van de gevalsstudie op een rij gezet.

2 De opstelling van Wilders en Pechtold tijdens de APB van 2008 en 2009

Nederland kent een representatieve, ofwel indirecte democratie: een regeringsvorm waarbij de bevolking een aantal vertegenwoordigers kiest die het politieke bestuur uitvoeren. Over het algemeen wordt aangenomen dat er aan deze zogeheten ‘vrije vertegenwoordiging’ twee kanten zitten: eigen verantwoordelijkheid of autonomie aan de ene kant, en verwoording van de vragen die in de maatschappij leven aan de andere kant (Te Velde, 2003; Van Haaften, 2011). Het Nederlandse politieke systeem is dus zowel een stelsel van bestuur als van vertegenwoordiging (Aerts, 2009, p. 97). Binnen dit systeem hebben volksvertegenwoordigers een duale taak. Enerzijds worden ze geacht om in autonomie, zonder last of ruggespraak, met andere politici tot besluiten te komen over bijvoorbeeld wetgeving, volgens de daarvoor geldende regels en procedures. Deze taak vloeit voort uit de autonome kant van vrije vertegenwoordiging. Anderzijds dienen parlementariërs publiekelijk verantwoording af te leggen, de legitimiteit van de politiek gestalte te geven en onder woorden te brengen welke maatschappelijke problemen politieke prioriteit moeten krijgen – hetgeen samenhangt met het feit dat zij de samenleving representeren (Te Velde, 2003, pp. 26-27).

De aard van het Nederlandse parlementaire systeem en de daaruit voortvloeiende duale taak van een volksvertegenwoordiger maken dat het auditorium waarop een politicus zich in zijn parlementaire bijdragen moet richten, bestaat uit twee publiekstypen. Voor de taken die verbonden zijn met zijn autonome positie, dient een politicus zich te wenden tot zijn Haagse collega's: Tweede Kamerleden en leden van het kabinet. Tegelijkertijd dient hij zich, als gevolg van zijn representerende taak, te richten tot de samenleving, tot de mensen in het land (vgl. Tabel 1). Beide publiekstypen kennen uiteraard zelf weer een heterogene samenstelling: binnen beide publieken bestaat diversiteit wat betreft opleidingsniveau, sociale status, opvattingen over o.a. sociale, ethische en religieuze kwesties, etc. In de analyse van politiek taalgebruik wordt ervan uitgegaan dat in feite ieder publiek een heterogene samenstelling kent (Van Haaften, 2011, p. 361). Waar het hier om gaat is dat een politicus zich in de Tweede Kamer dient te richten op *twee* heterogeen samengestelde publieken, die functioneel van elkaar verschillen – beschouwd vanuit de taken die een parlementariër in een representatieve democratie dient te vervullen.

Tabel 1 Institutionele doelen van het parlementair debat in een representatieve democratie, de taken van een volksvertegenwoordiger en de daaraan verbonden publiekstypen

Institutioneel doel	Taak volksvertegenwoordiger	Publiek
Autonoom doel	- tot besluiten komen volgens de daarvoor geldende regels en procedures	leden van het kabinet en Tweede Kamerleden ('de Haagse collega-politici')
Representerend doel	- publiekelijk verantwoording afleggen; - de legitimiteit van de politiek gestalte geven; - onder woorden brengen welke maatschappelijke problemen politieke prioriteit moeten krijgen	de samenleving ('de mensen in het land')

Tijdens de Algemene politieke beschouwingen (APB) van 2008 en 2009 hadden Geert Wilders en Alexander Pechtold dus te maken met twee verschillende publiekstypen: ‘de Haagse collega-politici’ en ‘de mensen in het land’. Een systematische analyse van mediaoordelen over grofweg de periode 2008-2009 (zie Van Leeuwen, 2015) laat daarbij zien dat Wilders en Pechtold destijds de indruk wekten zich op een heel verschillende manier tegenover deze twee publiekstypen te positioneren:

- Wilders wekte meer dan Pechtold de indruk afstand te bewaren tot de Haagse collega’s, getuige het feit dat Wilders veelvuldig werd getypeerd als ‘anti-establishment’ (Staal, 2009), als een ‘politieke buitenstaander’ die zich nadrukkelijk distantieert van het Binnenhof (Voerman, 2009). Pechtold werd juist gezien als ‘zinnebeeld’ van het politieke establishment, die ‘van binnenuit’ kritiek levert (Weelden & Vandenbrink, 2010).
- Wilders wekte meer dan Pechtold de indruk zich nabij ‘de mensen in het land’ te positioneren. Wilders werd bijvoorbeeld veelvuldig omschreven als ‘populistisch’ politicus, waarbij die (veelal negatief bedoelde) term veelal betrekking lijkt te hebben op het zich opwerpen als een ‘spreekbuis van het volk’ (De Mul, 2009), als iemand die ‘namens het volk, de burger’ (Staal & Stokmans, 2008) spreekt. Pechtold werd juist gezien als ‘antipopulistisch’ (Rozendaal, 2009), als politicus wiens ‘voorkomen en taalgebruik’ een zekere afstand tot het volk in de hand werkt (Wagendorp, 2008).

De mediaoordelen waaruit kan worden afgeleid dat Wilders en Pechtold de indruk wekten zich verschillend op te stellen tegenover de twee publiekstypen, hebben een algemeen karakter: het is niet goed mogelijk te achterhalen op basis van welke publieke optredens in de periode 2008-

2009 die oordelen precies zijn gebaseerd. Het is echter aannemelijk dat deze oordelen ook van toepassing zijn op de toespraken die Wilders en Pechtold tijdens de APB van 2008 en 2009 hielden. De APB zijn profileeringsdebatten: voor de fractievoorzitters van de verschillende politieke partijen is het belangrijkste doel van het debat de politieke positie van de eigen partij over het voetlicht te brengen. Daarbij zullen ze inconsistenties met andere publieke optredens proberen te vermijden. Zodoende kan worden aangenomen dat de beschreven indrukken van Wilders en Pechtold ook inzicht geven in de manier waarop zij tijdens de APB van 2008 en 2009 overkwamen. Los daarvan is het overigens ook niet onaannemelijk te veronderstellen dat de beschreven indrukken deels óók gebaseerd zijn op Wilders' en Pechtolds bijdragen aan de APB. De APB genereren relatief veel media-aandacht; het zijn bij uitstek deze debatten die bijdragen aan de beeldvorming van politici.

Hoe kwam de indruk tot stand dat Wilders en Pechtold zich in de APB van 2008 en 2009 verschillend opstelden? Welke formuleringskeuzes in de toespraken van beide politici dragen aan die indruk bij? Die vragen worden in de volgende paragraaf beantwoord.

3 Stilistische analyse

Vanwege de beperkte ruimte beperk ik me in dit artikel tot de vraag hoe stilistische keuzes bijdragen aan de intersubjectieve indruk dat Wilders zich meer dan Pechtold als een 'man van het volk' profileerde. Voor het antwoord op de complementaire vraag welke stijlmiddelen bijdragen aan de indruk dat Wilders en Pechtold zich verschillend opstelden tegenover de Haagse collega-politici, verwijs ik naar mijn proefschrift (Van Leeuwen, 2015, hoofdstuk 4).

Tijdens de APB van 2008 en 2009 voerden Wilders en Pechtold oppositie tegen het kabinet-Balkenende IV. Voor de stijlanalyse richt ik me op de toespraken die zij hielden tijdens de eerste termijn van deze debatten, zoals die in de *Handelingen* zijn weergegeven.⁵ Tabel 2 geeft een overzicht van de lengte van de toespraken.

Tabel 2 Aantal woorden toespraken Wilders en Pechtold tijdens de APB 2008 en 2009

Spreker	APB 2008	APB 2009
Geert Wilders	2909	3163
Alexander Pechtold	2000	1928

Wellicht ten overvloede wil ik benadrukken dat de analyse die volgt enkel is gericht op *stilistische* verschijnselen. Andere factoren die mogelijk eveneens bijdragen aan de indruk dat Wilders en Pechtold zich verschillend opstelden, blijven dus buiten beschouwing. Een van die factoren kan de verschillende *boodschap* van beide politici zijn geweest. Zoals tijdens de APB gebruikelijk is voor fractievoorzitters van oppositiepartijen, leverden Wilders en Pechtold in hun toespraken kritisch commentaar op zowel het kabinet als op het tot dan toe gevoerde kabinetsbeleid, en presenteerden ze voor dat kabinetsbeleid een alternatief: ze zetten hun eigen politieke visie uiteen en presenteerden daaraan verbonden alternatieve beleidsvoorstellen. De aard van die kritiek en de voorgestelde alternatieven waren daarbij heel verschillend. Waar Pechtold het kabinet vooral een gebrek aan visie en het uitstellen van keuzes verweet, stelde Wilders o.a. dat het kabinet problemen van ‘de gewone man’ negeert. Van een dergelijke boodschap gaat de suggestie uit dat Wilders wél de belangen van ‘de gewone man’ vertegenwoordigde; dit kan hebben bijgedragen aan de indruk dat Wilders zich (meer dan Pechtold) nabij de samenleving positioneerde.

3.1 Methode

Om op systematische wijze stijlmiddelen te vinden die bijdragen aan de indruk dat Wilders en Pechtold zich verschillend opstelden tegenover de mensen in het land, zijn de toespraken van beide politici in twee fasen geanalyseerd. In een eerste analysefase werd ‘bottom-up’ (inductief) gezocht naar stilistische verschillen tussen de toespraken van beide politici. Daartoe is gewerkt met een voor het Nederlands aangepast versie van de *checklist* van Leech & Short (2007, pp. 61-64). In deze checklist (zie Verhagen, 2001a) staat een groot aantal stijlmiddelen opgesomd die relevant kunnen zijn voor stilistische analyse. De checklist heeft een belangrijke heuristische functie: door deze systematisch langs te lopen, wordt de analist gedwongen een grote variatie aan stijlmiddelen in de analyse te betrekken, en wordt de kans verkleind dat relevante stijlmiddelen over het hoofd worden gezien.⁶

In de eerste analysefase werd de checklist van Verhagen (2001a) systematisch langsgelopen: voor ieder verschijnsel uit de lijst werd bekeken of de toespraken van Wilders en Pechtold verschillen te zien geven. Het kon daarbij gaan om een verschil in frequentie (observaties van het type ‘Wilders maakt meer dan Pechtold gebruik van stijlmiddel X’), maar ook kwalitatieve verschillen (bijv. ‘Wilders en Pechtold kennen op verschillende momenten kiezers een eigen perspectief toe’ – zie paragraaf 4.1.3) werden geobserveerd. De toespraken van beide politici bleken daarbij lang niet op

alle onderdelen uit de checklist te verschillen. Zo worden in de checklist o.a. 'connectieven' en 'negatie' als aandachtspunten genoemd, maar op deze onderdelen was er tussen de toespraken van Wilders en Pechtold geen verschil. Dergelijke middelen vielen dan ook af voor verdere analyse. Omgekeerd viel het oog tijdens de eerste analysefase ook op een aantal stilistische verschijnselen die niet in de checklist staan genoemd. Deze verschijnselen werden aan de lijst van observaties toegevoegd en meegenomen in de rest van het analyseproces.⁷

De systematische bottomup-analyse leverde een grove eerste selectie van stijlmiddelen op. Deze werd in een tweede analysefase vervolgens 'top-down' (deductief) verder ingeperkt. Voor de stijlanalyse zijn namelijk niet per se *alle* stilistische verschillen tussen Wilders en Pechtold relevant, maar enkel die verschillen waarvan aannemelijk kan worden gemaakt dat ze bijdragen aan de indruk dat de twee politici zich verschillend opstelden tegenover de mensen in het land. In de tweede analysefase werd daarom voor elk van de bottom-up geïdentificeerde stijlmiddelen nagegaan of aannemelijk kan worden gemaakt dat ze bijdragen aan de indruk dat Wilders en Pechtold zich respectievelijk meer/minder nabij de mensen in het land positioneerden. Voor sommige van de geïdentificeerde stijlmiddelen bleek het niet mogelijk zo'n verband te leggen; dergelijke stilistische middelen vielen af. Een voorbeeld hiervan is het gebruik van een cirkeltechniek. Dit is een stijlfiguur waarbij sprekers in het slot terugkeren op een voorbeeld, anekdote, citaat of stelling uit de inleiding (Andeweg, De Jong & Wackers, 2009, p. 31). Bij het inventariseren van stijlverschillen tussen de toespraken van Wilders en Pechtold bleek dat Wilders deze techniek in beide toespraken inzet, en Pechtold niet. In de tweede analysefase bleek dit stilistische verschil echter niet te verbinden met de als verschillend gepercipieerde opstelling van Wilders en Pechtold tegenover de mensen in het land.⁸ Dat maakt de stilistische observatie irrelevant voor de huidige analyse.

De combinatie van systematische bottomup- en topdown-analyse leidde tot de selectie van stilistische verschijnselen die is weergegeven in Tabel 3. Tabel 3 geeft, met andere woorden, een overzicht van de stilistische verschijnselen die tijdens de analyse naar voren kwamen als middelen die verschillen tussen beide sprekers te zien geven en waarvan bovendien aannemelijk kan worden gemaakt dat ze bijdragen aan de indruk dat Wilders en Pechtold zich verschillend positioneerden ten opzichte van de mensen in het land. Het overzicht van relevante stijlmiddelen in Tabel 3 is daarbij niet helemaal volledig: een aantal relevante stijlmiddelen kan vanwege ruimtegebrek niet worden behandeld, en zijn daarom weggelaten. Voor een bespreking van deze verschijnselen, die aan de lijn van het betoog

niks veranderen maar daarvoor wel een verdere ondersteuning vormen, verwijfs ik naar mijn proefschrift (Van Leeuwen, 2015, hoofdstuk 4).

Tabel 3 Stilistische verschijnselen in de toespraken van Wilders en Pechtold die bijdragen aan de indruk dat beide politici zich verschillend positioneren t.o.v. de mensen in het land

Stilistische verschijnselen	Paragraaf
Wel of niet verwijzen naar kiezers	4.1.1
Zinsbouw: kiezers presenteren als subject, complement of toevoeging	4.1.2
Verwijzen naar kiezers in combinatie met een perspectiverend werkwoord	4.1.3
Jargon: met of zonder toelichting	4.2.1
Concreet of abstract taalgebruik	4.2.2
a. concrete of abstracte woorden	
b. individuen opvoeren als representatief voor grotere groep	
c. veelzeggende details	
d. citaten	
Inferenties expliciteren: wel of niet	4.2.3
Inclusief/exclusief ‘we’	4.3

In paragraaf 4 probeer ik voor alle in Tabel 3 genoemde stijlmiddelen aannemelijk te maken dat ze bijdragen aan de indruk dat Wilders en Pechtold zich verschillend positioneerden tegenover de mensen in het land. Het leeuwendeel van de stijlmiddelen bespreek ik daarbij in twee clusters. In paragraaf 4.1 betoog ik dat Wilders door verschillende systematische stijlkeuzes kiezers meer *centraal stelt* dan Pechtold, en dat hij daarvoor meer dan Pechtold de indruk wekt zich nabij de mensen in het land te positioneren. In paragraaf 4.2 laat ik vervolgens zien dat Wilders’ taalgebruik door een hele serie systematische formuleringskeuzes *toegankelijker* is dan dat van Pechtold, en betoog ik dat ook dit toegankelijker taalgebruik ertoe bijdraagt dat Wilders meer dan Pechtold de indruk wekt een ‘man van het volk’ te zijn. De stijlanalyse wordt vervolgens besloten met een korte bespreking van Wilders’ en Pechtolds gebruik van inclusief ‘we’ (paragraaf 4.3).

4 Resultaten

Bij het bespreken van de resultaten maak ik gebruik van voorbeeldpassages die zijn voorzien van codes, zoals (W09.110) of (Po8.12-14). Het eerste deel van deze codes verwijst naar de toespraak waaruit het desbetreffende voorbeeld afkomstig is: ‘Wo8’ en ‘Wog’ staan voor de toespraken van Wil-

ders tijdens respectievelijk de APB van 2008 en 2009; 'Po8' en 'Pog' verwijzen naar de toespraken van Pechtold. Het tweede deel van de codes verwijst naar specifieke zinnen in de toespraken.⁹

Voor de statistische toetsing is gebruikgemaakt van 'log likelihood'. Hiermee kunnen frequenties van verschijnselen in corpora met elkaar worden vergeleken, ook als de onderzochte verschijnselen relatief weinig voorkomen (Vis, Sanders & Spooren, 2009, p. 415).¹⁰ Een uitzondering vormt de analyse van zinspositie in paragraaf 4.1.2: hier is gebruik gemaakt van een chi-kwadraattoets.¹¹ De afkortingen in de gekwantificeerde gegevens moeten als volgt worden gelezen: W = Wilders; P = Pechtold; w = aantal woorden.

4.1 Kiezers meer of minder centraal stellen

In studies over populisme wordt aangenomen dat politici nabijheid ('closeness') met de samenleving kunnen suggereren door in hun taalgebruik het electoraat een centrale rol toe te kennen (bijv. Jagers, 2006; Canovan, 1981). Op basis van de indruk dat Wilders zich meer dan Pechtold nabij de samenleving positioneert, valt dan ook te verwachten dat in de toespraken van Wilders het electoraat centraler staat dan bij Pechtold. In deze paragraaf zal ik betogen dat dat, als gevolg van verschillende stilistische keuzes, inderdaad het geval is. Ik behandel achtereenvolgens:

- Wel of niet verwijzen naar kiezers (paragraaf 4.1.1)
- Zinsbouw: kiezers presenteren als subject, complement of toevoeging (paragraaf 4.1.2)
- Verwijzen naar kiezers in combinatie met een perspectiverend werkwoord (paragraaf 4.1.3).

4.1.1 *Wel of niet verwijzen naar kiezers*

Jagers & Walgrave (2007, p. 323) betogen dat politici kiezers centraal kunnen stellen door veelvuldig over hen te spreken. Ze verwoorden dit idee als volgt:

Political actors (...) frequently use words such as '(the) people', '(the) public', '(the) citizen(s)', '(the) voter(s)', '(the) taxpayer(s)', '(the) resident(s)', '(the) consumer(s)' and '(the) population'. By referring to the people, a political actor claims that he or she cares about the people's concerns, that he or she primarily wants to defend the interests of the people, that he or she is not alienated from the public but knows what the people really want. The implicit (...) motto is: 'I listen to you because I talk about you.' (Jagers & Walgrave, 2007, p. 323)

De mate waarin over kiezers wordt gesproken, is deels afhankelijk van het onderwerp waarover een politicus spreekt. Zo zal een politicus die betoogt dat de regering niet opkomt voor de belangen van de bevolking, waarschijnlijk vaker naar kiezers verwijzen dan een politicus die uiteenzet dat besluitvormingsprocedures omtrent nieuwe wetgeving op een andere manier moeten worden ingericht. Wel of niet verwijzen naar kiezers is echter niet alleen een kwestie van onderwerpskeuze: het is deels ook een *stilistische* aangelegenheid – zoals met fragmenten (3) en (4) kan worden gedemonstreerd:

- (3) Het kabinet wil *de burger* niet vertellen wat de massa-immigratie en de aanwezigheid van niet-westerse allochtonen ons land kost.
(W09.89)
- (4) Mijn samenleving kent meer vrijheid, niet minder, maar dan wel een vrijheid die niet in de eerste plaats draait om de ik-persoon, maar om de ander. (...) Een vrijheid die garandeert dat de moeilijke keuzes, zoals voor abortus of euthanasie, niet in schaamte of zelfs in illegaliteit *gemaakt hoeven te worden*. (P09.126-129)

In (3) zou de verwijzing naar ‘de burger’ gemakkelijk achterwege kunnen blijven: Wilders had de woordgroep ook kunnen schrappen. Omgekeerd geldt voor de slotzin in (4) dat Pechtold door het gebruik van een passieve constructie impliciet laat dat *mensen* moeilijke keuzes niet in schaamte of illegaliteit hoeven te maken, als het aan D66 ligt.

Kent Wilders de kiezer een centralere rol toe dan Pechtold, door meer dan Pechtold naar die kiezer te verwijzen? Om deze vraag te beantwoorden, zijn in de toespraken van Wilders en Pechtold alle verwijzingen naar kiezers geteld. Als verwijzing naar het electoraat zijn opgevat: verwijzingen naar mensen of groepen mensen in de samenleving (zie (5)-(7)),¹² verwijzingen naar *Nederland* wanneer dit woord als metoniem voor de inwoners van Nederland gebruikt wordt (zoals in (8)), en ook onbepaalde voornaamwoorden als *iedereen* of *niemand* zijn meegerekend wanneer (blijkens de context) met deze woorden naar kiezers wordt verwezen (zoals in (9)).

- (5) U zet *mensen* op het verkeerde been, minister-president. (P08.92)
- (6) (...) toen TomTom 60 vacatures had voor ingenieurs, solliciteerde *geen enkele Nederlander*. (P08.126)
- (7) *Ouderen* moeten zelfs nog maar afwachten of ze worden gereani-meerd. (W08.140)

- (8) (...), want *heel Nederland* is welkom om mee te denken (...).
(Wo9.120)
- (9) Terecht kan *iedereen* binnenkort meedoen op de nieuwe website die wij zullen openen: (...). (Wo9.121)

De resultaten van de kwantitatieve analyse zijn weergegeven in Tabel 4. Statistische toetsing laat zien dat Wilders in 2008 significant vaker naar kiezers verwijst dan Pechtold; tijdens de APB van 2009 is de mate waarin beide politici naar kiezers verwijzen niet significant verschillend.¹³ Deze gegevens vormen een indicatie dat Wilders tijdens de APB van 2008 de kiezer een centralere rol toekent dan Pechtold; voor de APB van 2009 kan die conclusie niet worden getrokken.

Tabel 4 Aantal malen dat Wilders en Pechtold naar de kiezer verwijzen: absolute aantallen en per 100 woorden (tussen haakjes)

Spreker	APB 2008	APB 2009
Geert Wilders	72 (2,5)	48 (1,5)
Alexander Pechtold	32 (1,6)	34 (1,8)

De kiezer meer of minder centraal stellen is echter niet alleen een kwestie van frequent naar kiezers verwijzen. Ook de manier *waarop* dat gebeurt is relevant. In de volgende paragraaf zal ik betogen dat Wilders ook in de APB van 2009 de kiezer wel degelijk centraler stelt dan Pechtold: niet zozeer door vaker naar kiezers te verwijzen, maar door die kiezer vaker op een relatief centrale syntactische positie te presenteren.

4.1.2 Zinsbouw: kiezers presenteren als subject, complement of toevoeging

Functioneel-syntactisch gezien bestaat een zin uit minimaal een gezegde (predikaat) en een onderwerp (subject) (E-ANS 19.1.2). Afhankelijk van de betekenis van het (hoofd)werkwoord worden daarnaast vaak ook een of meer complementen opgeroepen: zinsdelen waarvan de aanwezigheid door de betekenis van het werkwoord wordt geïmpliceerd. Meestal zijn deze complementen voorwerpen. Transitieve werkwoorden veronderstellen bijvoorbeeld de aanwezigheid van een lijdend voorwerp (zie (10)); ditransitieve werkwoorden impliceren behalve een lijdend voorwerp ook nog de aanwezigheid van een meewerkend voorwerp (zie (11)).¹⁴

- (10) Sander heeft Arne verslagen.
- (11) Annemiek heeft Jan een boek aangeboden.

Het gezegde, het onderwerp en de eventuele complementen die uit de betekenis van het hoofdwerkwoord voortvloeien, vormen gezamenlijk de kern van een zin: het zijn deze zinsdelen die primair weergeven wat de gebeurtenis of toestand is die in de zin beschreven wordt. Daarnaast kunnen in een zin ook toevoegingen voorkomen (E-ANS 19.1.2); zinsdelen die *niet* door de betekenis van het werkwoord worden opgeroepen. Bij toevoegingen gaat het normaliter om bepalingen:

- (12) Sander heeft *tijdens het Haags kampioenschap* Arne verslagen *in de eindsprint*.
- (13) Annemiek heeft *aan het eind van de middag* Jan een boek aangeboden *voor het bereiken van de pensioenleeftijd*.

De informatie die in toevoegingen wordt gegeven, heeft een additioneel of specificerend karakter: toevoegingen geven aanvullende informatie over datgene wat door de kern van de zin wordt uitgedrukt. Toevoegingen hebben zo beschouwd dus een relatief perifere status – hetgeen ook blijkt uit het feit dat toevoegingen vaak gemakkelijk weglaatbaar zijn (E-ANS 19.1.2). Benadrukt moet worden dat dit onderscheid tussen complementen en toevoegingen niets zegt over de nieuwswaardigheid van de informatie die in complementen of toevoegingen wordt gepresenteerd. Het kan zo zijn dat juist in de toevoegingen informatie gepresenteerd wordt die nieuw is voor de lezer of luisteraar, terwijl wat in de kern van de zin wordt beschreven, al bekend was. Toevoegingen zijn ‘perifeer’ in die zin dat datgene waarover gesproken wordt, primair wordt uitgedrukt in de complementen.

In het licht van het in de vorige subparagraaf besproken idee dat een politicus de kiezer meer of minder centraal kan stellen door in meer of mindere mate over de kiezer te spreken, is het niet alleen interessant het absolute aantal verwijzingen naar kiezers te tellen (zoals in de vorige subparagraaf is gedaan), maar om ook te kijken naar de syntactische positie waarop die kiezer wordt gepresenteerd. Immers, gegeven het functioneel-syntactische onderscheid tussen complementen en toevoegingen, presenteert een politicus de kiezer meer als ‘datgene waarover hij spreekt’ wanneer hij naar de kiezer verwijst in de kern van een zin dan wanneer hij de kiezer als een toevoeging in een zin opvoert. Deze gedachte kan worden geïllustreerd met fragmenten (14)-(16), afkomstig uit de toespraken van Pechtold:

- (14) Er komt lastenverlichting *voor burgers en bedrijven*. (Po8.38)

- (15) Wat nu nodig is, is een optimistische visie, een vernieuwingsagenda met als uitgangspunt gelijke kansen *voor insiders en outsiders, voor alleenstaanden en koppels, voor jong en oud, voor man en vrouw en voor huidige en toekomstige generaties (...)*. (P09.89)
- (16) Dat is mijn perspectief: een land met gelijke kansen *voor ieder individu, (...)*. (P09.131)

De verwijzingen naar kiezers in (14)-(16) bevinden zich functioneel-syntactisch gezien op een relatief perifere zinspositie: naar kiezers wordt verwezen in bepalingen die de status van toevoeging hebben. De gecursiveerde bepalingen vormen additionele informatie bij respectievelijk 'lastenverlichting', 'gelijke kansen' en 'een land met gelijke kansen', en zouden in principe ook weggelaten kunnen worden. Het zijn in (14)-(16) dus niet zozeer kiezers, maar abstracte beleidskwesties waarover Pechtold primair spreekt. Dit is een stilistische keuze, getuige de alternatieve formuleringen in (17)-(19). Pechtold had zinnen (14)-(16) ook zo kunnen opbouwen dat de kiezer als onderdeel van de kern van de zin verschijnt, namelijk op de uit het werkwoord voortvloeiende complementpositie van meewerkend voorwerp:

- (17) Het kabinet geeft *burgers en bedrijven* lastenverlichting.
- (18) Wat nu nodig is, is dat we *insiders en outsiders, alleenstaanden en koppels, jong en oud, man en vrouw, en huidige en toekomstige generaties* gelijke kansen geven, door een optimistische visie, door een vernieuwingsagenda met dit als uitgangspunt.
- (19) Dat is mijn perspectief: een land waarin we *ieder individu* gelijke kansen geven.¹⁵

In (17)-(19) vormen de verwijzingen naar de kiezer een onderdeel van de kern van de zin. Anders dan in (14)-(16) wordt de kiezer dus niet gepresenteerd als additionele informatie bij abstracte beleidskwesties, maar als een centraal onderdeel van datgene waarop Pechtold zich richt.

Het is echter ook mogelijk de kiezer nog centraler te stellen dan in (17)-(19) gebeurt. In de cognitieve en functionele taalkunde wordt ervan uitgegaan dat ook binnen de kern van de zin tussen zinsdelen verschil optreedt wat betreft de mate waarin informatie onder de aandacht wordt gebracht. Aangenomen wordt dat informatie die in subjectpositie wordt gepresenteerd, een centralere rol krijgt toebedeeld dan informatie die als meewerkend voorwerp in de zin verschijnt.¹⁶ Voor fragmenten (17)-(19) geldt inderdaad dat de kiezer nog centraler komt te staan wanneer deze

niet als meewerkend voorwerp, maar in subjectpositie wordt opgevoerd – zie (20)-(22):

- (20) *Burgers en bedrijven* krijgen lastenverlichting.
- (21) Wat nu nodig is, is dat *insiders* en *outsiders*, *alleenstaanden* en *koppels, jong en oud, man en vrouw*, en *huidige* en *toekomstige generaties* gelijke kansen krijgen, door een optimistische visie, door een vernieuwingsagenda met dit als uitgangspunt.
- (22) Dat is mijn perspectief: een land waarin *ieder individu* gelijke kansen krijgt.

Voorbeelden als (14)-(22) roepen de vraag op of Wilders en Pechtold van elkaar verschillen in de manier waarop zij, syntactisch gezien, naar kiezers verwijzen. Voeren Wilders en Pechtold de kiezer in verschillende mate op als subject, complement of toevoeging? Wanneer dat het geval is, vormt dat een indicatie dat zij de kiezer in meer of mindere mate centraal stellen. Ik spreek daarbij bewust van een ‘indicatie’. Om stilliger uitspraken te kunnen doen, zou namelijk ook de interactie met een ander syntactisch verschijnsel, namelijk woordvolgorde, in de analyse moeten worden betrokken. Ook woordvolgorde is van invloed op het meer of minder centraal stellen van informatie (vgl. E-ANS 21.1.2). De wijze waarop dat precies het geval is, is echter complex van aard (zie bijvoorbeeld Jansen & Wijnands 2004): de vraag hoe woordvolgorde precies van invloed is op het meer of minder centraal stellen van de kiezer zou een studie op zich vergen, en valt buiten het bereik van de hier gepresenteerde analyse.¹⁷

Om te onderzoeken hoe Wilders en Pechtold in syntactisch opzicht naar de kiezer verwijzen, is in de toespraken van beide politici voor alle verwijzingen naar kiezers (zie Tabel 4 in paragraaf 4.1.1) nagegaan of die verwijzingen als subject, complement of toevoeging te karakteriseren zijn. De resultaten van deze analyse zijn weergegeven in Tabel 5 (APB 2008) en Tabel 6 (APB 2009).

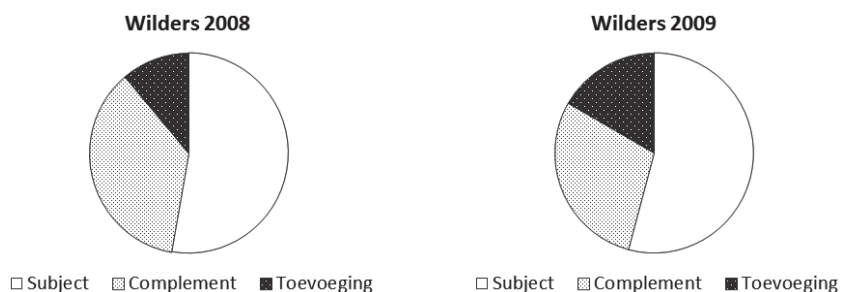
Tabel 5 Verwijzingen naar de kiezer uitgesplitst naar syntactische positie, tijdens de APB van 2008: absolute aantallen en procentueel (tussen haakjes)

Syntactische positie van verwijzing naar de kiezer	Geert Wilders	Alexander Pechtold
Subject	38 (52,8%)	12 (37,5%)
Complement	26 (36,1%)	13 (40,6%)
Toevoeging	8 (11,1%)	7 (21,9%)

Tabel 6 Verwijzingen naar de kiezer uitgesplitst naar syntactische positie, tijdens de APB van 2009: absolute aantallen en procentueel (tussen haakjes)

Syntactische positie van verwijzing naar de kiezer	Geert Wilders	Alexander Pechtold
Subject	26 (54,2%)	10 (29,4%)
Complement	14 (29,1%)	6 (17,6%)
Toevoeging	8 (16,7%)	18 (47,1%)

Uit Tabel 5 is op te maken dat Wilders tijdens de APB van 2008 kiezers vaker in subjectpositie presenteert dan in complement- of toevoegingspositie. Hetzelfde zien we in de APB van 2009 (Tabel 6): de meeste verwijzingen naar de kiezer hebben bij Wilders de status van subject; de positie van toevoeging komt het minste voor. Dit blijkt ook uit Figuur 1, die visualiseert in welke verhouding Wilders in de APB van 2008 en 2009 de kiezer opvoert in subject-, complement- en toevoegingspositie.

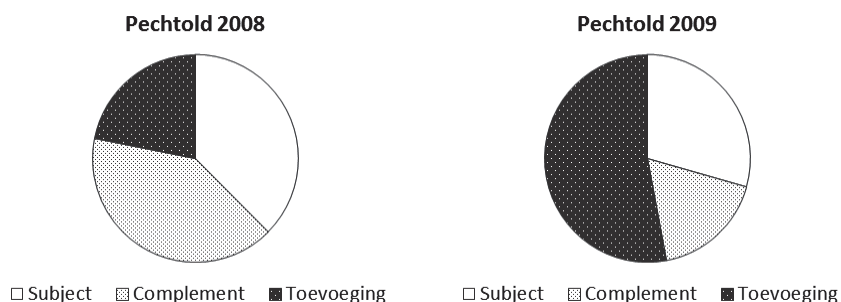


Figuur 1 Visualisatie van de verhouding waarin verwijzingen naar de kiezer in subject-, complement- en toevoegingspositie verschijnen in Wilders' toespraken tijdens de APB van 2008 en 2009 (zie ook Tabel 5 en 6)

Figuur 1 laat zien dat het aantal verwijzingen naar de kiezer bij Wilders onevenwichtig is verdeeld over de drie syntactische posities. Uit statistische toetsing blijkt dat die onevenwichtigheid significant groter is dan wat te verwachten valt op basis van kans.¹⁸ Met andere woorden, zowel in 2008 als 2009 is er sprake van een duidelijk *patroon* in hoe het aantal verwijzingen naar de kiezer over de drie syntactische posities is verdeeld. Een vervolganalyse brengt aan het licht dat Wilders in beide jaren significant vaker naar de kiezer verwijst in subjectpositie dan in de positie van toevoeging; in 2008 ligt ook het aantal verwijzingen in complementpositie significant hoger dan het aantal verwijzingen in toevoegingspositie.¹⁹

Een vergelijkbare analyse bij Pechtold brengt interessante verschillen met Wilders aan het licht. Figuur 2 visualiseert in welke verhouding Pech-

told de kiezer op de drie syntactische posities opvoert in de APB van 2008 en 2009:



Figuur 2 Visualisatie van de verhouding waarin verwijzingen naar de kiezer in subject-, complement- en toevoegingspositie verschijnen in Pechtolds toespraken tijdens de APB van 2008 en 2009 (zie ook Tabel 5 en 6)

Anders dan bij Wilders blijkt de verhouding waarin Pechtold kiezers opvoert in subject-, complement- en toevoegingspositie, in de APB van 2008 niet significant af te wijken van wat op basis van kans verwacht mag worden.²⁰ Anders geformuleerd: waar Wilders systematisch kiezers op een relatief centrale zinspositie opvoert, is een dergelijk helder patroon bij Pechtold afwezig. Dit verschil is relevant: het vormt een indicatie dat Wilders in de APB van 2008 een centralere rol toekent aan de kiezer dan Pechtold.

Ook in de APB van 2009 treden er verschillen op tussen Wilders en Pechtold. In 2009 wijkt bij Pechtold, net als bij Wilders, de spreiding van het aantal verwijzingen naar de kiezer over de drie syntactische posities significant af van wat op basis van kans mag worden verwacht.²¹ Die spreiding vertoont in de APB van 2009 dus ook bij Pechtold een duidelijk patroon. Een vervolganalyse laat echter zien dat de *aard* van dat patroon anders is dan bij Wilders. De kiezer wordt bij Pechtold significant vaker op de positie van toevoeging gepresenteerd dan in complementpositie; het aantal verwijzingen naar de kiezer in subjectpositie neemt een middenpositie in.²² Met andere woorden, waar Wilders de kiezer tijdens de APB van 2009 veelal op de meest centrale zinspositie opvoert, lijkt Pechtold een voorkeur te hebben voor de *minst* centrale syntactische positie. Dit vormt een indicatie dat de kiezer ook in de APB van 2009 minder centraal staat bij Pechtold dan bij Wilders.

Een voorbeeld dat demonstreert hoe Wilders kiezers relatief centraal stelt door syntactische keuzes, is weergegeven in fragmenten (23)-(25). De formuleringen in (23) en (24) zijn denkbare formuleringsalternatieven voor

fragment (25), dat afkomstig is uit Wilders' toespraak tijdens de APB van 2009:

- (23) Er komt al in 2010 meer geld in de portemonnee *van heel veel mensen*, doordat wij de tarieven van de tweede schijf met 3% verlagen.
- (24) We geven al in 2010 *heel veel mensen* geld in de portemonnee, doordat wij de tarieven van de tweede schijf met 3% verlagen.
- (25) *Heel veel mensen* krijgen (...) al in 2010 meer geld in hun portemonnee, doordat wij de tarieven van de tweede schijf met 3% verlagen.
(W09.145)

De formulering in (23) is vergelijkbaar met de fragmenten in (14)-(16). De verwijzing naar het electoraat verschijnt in (23) in een toevoeging bij 'de portemonnee'; in deze zin staat primair een beleidskwestie ('geld') centraal. In het formuleringsalternatief in (24) wordt de kiezer als meewerkend voorwerp gepresenteerd, d.w.z. in complementpositie, als onderdeel van de kern van de zin – maar niet als subject. Zo wordt meer dan in (23) de aandacht op die kiezer gevestigd. In het formuleringsalternatief in (25), wordt de kiezer binnen de kern van de zin in subjectpositie gepresenteerd. Daarmee komt de kiezer relatief het meest centraal te staan.

Een verdere illustratie vormen de fragmenten (26)-(28). Bij het bespreken van zijn plannen voor belastingverlaging had Wilders kunnen kiezen voor de volgende tekst (gemakshalve voorzien van interne nummering):

- (26) [Wij besteden miljarden aan belastingverlaging.] [1] Onze plannen betekenen 3 mld. aan lastenverlichting in één jaar tijd *voor de mensen thuis*. [2] Onze plannen leveren honderden miljoenen euro's op *voor postbodes, politieagenten, onderwijzers en vele anderen*. [3] Ook de koopkracht *van mensen met AOW en een klein aanvullend pensioen*, die bij het kabinet niet verbetert, gaat er bij ons honderden euro's op vooruit.

In (26) zijn de verwijzingen naar kiezers opgenomen in toevoegingen, en niet in zinsdelen die onderdeel uitmaken van de kern van de zin: de tekst is gericht op beleidskwesties ('lastenverlichting', 'honderden miljoenen euro's', 'koopkracht'). Het is ook mogelijk om de kiezer op de centralere zinspositie van complement te plaatsen, zoals blijkt uit (27): in [1] wordt verwezen naar de kiezer in een bepaling die de status van complement heeft; in [2] en [3] verschijnt de kiezer in de positie van meewerkend voorwerp.

- (27) [1] Meer dan 3 mld. aan lastenverlichting in één jaar tijd gaat *naar de mensen thuis*. [2] Onze plannen schelen *postbodes, politieagenten, onderwijzers en vele anderen* bij elkaar honderden miljoenen. [3] Ze geven *mensen met AOW en een klein aanvullend pensioen*, (...) een koopkrachtverbetering (die ze van het kabinet niet kregen) van honderden euro's.

In (27) wordt dankzij de andere zinsbouw meer dan in (26) de aandacht op de kiezer gevestigd. Het meest is dat echter het geval in het fragment zoals dat daadwerkelijk in Wilders' toespraak aan te treffen valt: daarin wordt de kiezer niet alleen als onderdeel van de kern van de zin gepresenteerd, maar in zinnen [2] en [3] bovendien als subject:

- (28) [Wij besteden miljarden aan belastingverlaging.] [1] Meer dan 3 mld. in één jaar tijd (...) gaat *naar de mensen thuis*. [2] *Postbodes, politieagenten, onderwijzers en vele anderen* gaan er in onze plannen honderden euro's netto per jaar op vooruit. [3] Ook *mensen met AOW en een klein aanvullend pensioen*, die van het kabinet geen enkele koopkrachtverbetering kregen (...) gaan er bij ons honderden euro's op vooruit. (Wo8.163-165)

In (28) valt bovendien op dat in [3] de kiezer niet alleen het subject is van de hoofdzin, maar ook van de uitbreidende bijzin ('die...kregen'). Wilders had er ook voor kunnen kiezen om in de bijzin de kiezer in de positie van meewerkend voorwerp te presenteren ('...aan wie het kabinet geen enkele koopkrachtverbetering gaf') – vgl. ook de bespreking van fragmenten (14)-(22). Ook op het niveau van de bijzin kent Wilders in (28) de kiezer dus een relatief centrale plaats toe.

Voorbeelden die Pechtolds manier van naar kiezers verwijzen demonstreren, zijn weergegeven in (29)-(31).²³

- (29) [Bij vernieuwing] hoort ook een modern ontslagrecht dat *ouderen* bevrijdt uit hun gouden kooien en *jongeren* perspectief biedt. (Po9.101)
- (30) [Ook] kiezen we (...) voor een kortere maar hogere uitkering bij werkloosheid die *mensen* van baan naar baan helpt. (Po9.102)
- (31) Mijn samenleving kiest voor (...) een AOW die *mensen* aan het werk houdt (...). (Po9.97)

Op hoofdzinsniveau valt in (29)-(31) hetzelfde patroon waar te nemen als in voorbeelden (14)-(16). De verwijzingen naar de kiezer bevinden zich in zinsdelen die de status van toevoeging hebben, en die additionele informatie geven over beleidskwesties die een centralere zinspositie (in de kern van de zin) bekleden. Daarmee wordt de aandacht primair op die beleidskwesties gevestigd, en niet op de kiezer. De uitbreidende bijzinnen ‘dat ouderen ... biedt’ (in (29)) en ‘die mensen ... helpt’ (in (30)) zijn toevoegingen bij respectievelijk ‘een modern ontslagrecht’ en ‘een kortere maar hogere uitkering bij werkloosheid’. Fragment (31) is een wat bijzonder geval: de verwijzing naar de kiezer maakt hier deel uit van een beperkende bijzin. Hoewel deze beperkende bijzin een noodzakelijk onderdeel is van het complement (‘een AOW die ... houdt’), en strikt genomen dus niet de status van toevoeging heeft, is deze in Tabel 6 wel als zodanig meegeteld. Een beperkende bijzin is namelijk in zekere zin wel met een toevoeging te vergelijken: kenmerkend voor een beperkende bijzin is dat deze extra informatie geeft ter identificatie van een referent (Verhagen, 2001b). In (31) is die referent ‘een AOW’. Pechtold verwijst naar de kiezer bij het specificeren van dit beleidsthema.

Terzijde kan over fragmenten (29)-(31) worden opgemerkt dat ook op een lager zinsniveau, namelijk het niveau van de bijzin, de kiezer steeds in voorwerpspositie is geplaatst, terwijl ook de centralere subjectpositie mogelijk was geweest. Dat wordt goed duidelijk wanneer de bijzinnen waar het om gaat los van hun context worden weergegeven:

- (32) (...) dat *ouderen* bevrijdt uit hun gouden kooien en *jongeren* perspectief biedt.
- (33) (...) die *mensen* van baan naar baan helpt.
- (34) (...) die *mensen* aan het werk houdt.

In al deze gevallen had Pechtold er ook voor kunnen kiezen de kiezer in subjectpositie van de bijzin te presenteren. Met name voor zin (32), waarin ‘jongeren’ de positie inneemt van meewerkend voorwerp, komen die ‘jongeren’ dan meer centraal te staan:

- (35) (...) waardoor *ouderen* bevrijd worden uit hun gouden kooien en *jongeren* perspectief krijgen.
- (36) (...) waardoor *mensen* van baan naar baan worden geholpen.
- (37) (...) waarbij *mensen* hun werk houden.

Ook op het niveau van de bijzin is het in fragmenten (29)-(31) dus mogelijk om de kiezer een centralere zinspositie toe te kennen dan in deze formuleringen van Pechtold het geval is.

Al met al vormen de in deze paragraaf gepresenteerde gegevens een indicatie dat Wilders de kiezer centraler stelt dan Pechtold door de manier waarop hij naar de kiezer verwijst. Daarin is bij Wilders zowel in de APB van 2008 als 2009 een duidelijk patroon aan te wijzen. Als Wilders naar de kiezer verwijst, doet hij dat in beide jaren relatief vaak in subjectpositie, en relatief weinig in de positie van toevoeging. Een dergelijk patroon is bij Pechtold afwezig. In de APB van 2008 valt bij Pechtold geen duidelijk patroon te ontwaren; in de APB van 2009 wordt de kiezer primair op de relatief perifere positie van toevoeging opgevoerd. Deze verschillen zijn relevant voor de opstelling van beide politici ten opzichte van de mensen in het land: ze lijken bij te dragen aan de indruk dat Wilders zich meer dan Pechtold nabij dit publiekstype positioneerde.

4.1.3 *Verwijzen naar kiezers in combinatie met een perspectiverend werkwoord*

In een tekst komt vaak niet alleen de visie van de spreker (of schrijver) naar voren: geregeld worden ook gezichtspunten weergegeven van personen of instanties die in een tekst worden opgevoerd.²⁴ Taalgebruikers kunnen de visie van anderen op verschillende manieren, met verschillende stilistische technieken, presenteren. Een van die technieken is het gebruik van werkwoorden van cognitie ('weten', 'hopen', 'van mening zijn'), perceptie ('zien', 'ontdekken') of emotie ('vrezende', 'verheugen'). Met dergelijke werkwoorden wordt de inhoud van het bewustzijn van de persoon aangeduid die in subjectpositie wordt opgevoerd (Sanders, 2009, p. 3).

In de toespraken van Wilders en Pechtold worden verschillende malen kiezers opgevoerd als subject bij een werkwoord van cognitie, perceptie of emotie (zie Tabel 7). De mate waarin Wilders en Pechtold dit doen verschilt niet significant in 2008; in 2009 maakt Wilders significant vaker van deze techniek gebruik dan Pechtold.²⁵ Voor de opstelling van beide politici zijn echter vooral de momenten *waarop* Wilders en Pechtold kiezers als subject bij een werkwoord van cognitie, perceptie of emotie opvoeren interessant. Dat zal hieronder met een reeks voorbeelden worden gedemonstreerd.

Tabel 7 Aantal malen dat Wilders en Pechtold de kiezer als subject opvoeren bij een werkwoord van cognitie, perceptie of emotie: absolute aantallen en per 100 woorden (tussen haakjes)

Spreker	APB 2008	APB 2009
Geert Wilders	8 (0,8)	9 (0,3)
Alexander Pechtold	9 (0,5)	1 (0,05)

In alle gevallen dat Wilders naar kiezers verwijst in combinatie met een werkwoord van cognitie, perceptie of emotie, doet hij dat op momenten dat hij PVV-standpunten presenteert. Een drietal voorbeelden:

- (38) *De mensen op straat weten wel wat het probleem is. Het probleem is niet zozeer de AOW-leeftijd; het probleem is ook die massa-immigratie.* (Wo9.129-130)
- (39) *Heel veel mensen ergeren zich aan de vervuiling van de publieke ruimte door de islam.* (Wo9.65)
- (40) *Zij [d.i. de gewone mensen] verlangen niets meer dan het behoud van hun eigen Nederland en van hun vrijheid, hun veiligheid, een redelijk salaris en een betere toekomst voor hun kinderen.* (Wo8.188)

De standpunten die in (38)-(40) worden gepresenteerd, zijn standpunten van de PVV. De gedachte dat een massale komst van immigranten Nederland schade berokkent (38), is een van Wilders' speerpunten. Evenzo ergert de PVV zich aan 'de vervuiling van de publieke ruimte door de islam' (39), en streeft de PVV ernaar dat 'de gewone mensen' in vrijheid (d.w.z. zonder de vermeende gevaren van de islam) en veiligheid kunnen leven, met een redelijk salaris en een toekomst voor hun kinderen (40). Wilders presenteert deze standpunten echter als het perspectief van *kiezers*, door hen als subject bij perspectiverende werkwoorden op te voeren. Dit is een stilistische keuze: Wilders had er in al deze gevallen ook voor kunnen kiezen zichzelf in subjectpositie te presenteren ('ik'), of de PVV.

Het op deze wijze presenteren van PVV-standpunten is relevant voor Wilders' opstelling. Door eigen standpunten als de visie van kiezers weer te geven, wekt hij de suggestie dat hij en kiezers bepaalde opvattingen delen. Dit draagt bij aan de indruk dat Wilders zich nabij de kiezer positioneert: Wilders suggereert dat hij niet alleen *over* kiezers spreekt, maar ook nadrukkelijk *namens* hen het woord voert.²⁶

Waar Wilders het perspectief dat hij aan kiezers toeschrijft systematisch laat samenvallen met zijn eigen opinie, is dit in de toespraken van Pechtold slechts in één passage het geval. Een kritiekpunt van Pechtold op het

kabinet is dat visie ontbreekt; in (41) formuleert Pechtold dit niet zozeer als zijn eigen standpunt, maar als een wens die bij de kiezer leeft.

- (41) Ziet u dan niet dat *mensen* een visie willen? *Zij willen* niet naar de mond gepraat worden. (Po8.58-59)

De andere momenten dat Pechtold kiezers een perspectief toeschrijft, valt dat perspectief niet noodzakelijkerwijs samen met zijn eigen visie. Twee voorbeelden:

- (42) De maatschappij is gedemocratiseerd. *Mensen staan kritischer* tegenover gezagdragers die hun legitimiteit moeten verdienen. Maar de democratie wordt niet onderhouden. Democratie is niet: u vraagt, wij draaien. Die belofte van maakbaarheid kan de politiek niet waarmaken en die wil ik ook niet waarmaken. (Po8.141-145)
- (43) *Mensen zijn cynisch* over Den Haag, niet altijd onterecht. (Po8.135)

In (42) stelt Pechtold dat mensen in het land kritischer zijn geworden, maar uit de context blijkt nergens dat Pechtold die kritischere houding deelt. Sterker nog: Pechtold maakt een contrast tussen ‘de maatschappij/mensen’ aan de ene kant en ‘gezagsdragers/de politiek’ aan de andere kant, waarbij in de slotzin de keuze voor het persoonlijk voornaamwoord ‘ik’ maakt dat Pechtold zich aan de kant van ‘de politiek’ schaart, en niet zozeer aan de kant van de samenleving. Ook in (43) valt het perspectief dat aan mensen in het land wordt toegeschreven niet geheel met dat van Pechtold samen. Pechtold geeft aan een genuanceerdere visie te hebben dan het standpunt dat hij aan de mensen toeschrijft. De toevoeging ‘niet altijd onterecht’ maak duidelijk dat Pechtold het wel ten dele eens is met het cynisme van de kiezer, maar niet volledig: Pechtold bewaart een zekere distantie.

Het feit dat Pechtold, op fragment (41) na, het perspectief van kiezers niet laat samenvallen met zijn eigen visie, betekent ook dat Pechtold standpunten van D66 als *eigen* standpunten presenteert. In de APB van 2009 wordt dit nog extra benadrukt door het gebruik van ‘ik’, waardoor hele tekstpassages expliciet vanuit het perspectief van Pechtold zijn geformuleerd:

- (44) Minister-president, *ik* heb zo langzamerhand drie problemen met u. U agendeert thema’s zonder deze uit te voeren. *Ik* noem de Kennisagenda. (...) *Ik* noem zelfs de normen en waarden. (...) *Mijn* tweede

probleem is dat u verantwoordelijkheden oppakt zonder deze aan te kunnen. *Ik* noem de oorlog in Irak (...). *Mijn* derde probleem is (...). *Ik* noem (...). *Ik* noem (...). *Ik* noem (...). (P09.36-49)

Waar Wilders bijvoorbeeld stelt dat 'de mensen op straat' weten 'wat het probleem is (zie (38)) wordt met het gebruik van 'ik' benadrukt dat Pechtold bijvoorbeeld *zelf* problemen heeft met de minister-president. Pechtold stelt zich dus autonoom op dan Wilders: hij presenteert zijn standpunten als zijn *eigen* visie, en niet als de mening van de kiezer. Pechtold presenteert dus nadrukkelijk de eigen koers. Deze afstandelijkere houding blijkt ook uit het slot van Pechtolds bijdrage aan de APB 2009, waarin hij expliciet aangeeft dat de visie op het land die hij in het voorafgaande geschetst heeft *zijn* visie betreft:²⁷

- (45) Dat is *mijn* perspectief: een land met gelijke kansen voor ieder individu, voor mensen die hun eigen belangen verbonden zien met de belangen van anderen. (P09.131)

4.2 Meer of minder toegankelijk formuleren

Taalgebruikers kunnen de indruk wekken zich meer of minder met anderen te identificeren door hun taalgebruik in meer of mindere mate op dat van anderen af te stemmen. Wanneer een taalgebruiker zijn manier van spreken bewust of onbewust laat convergeren met de manier waarop een ander spreekt, kan dat worden opgevat als een teken dat hij zich nabij diegene positioneert. Omgekeerd werkt divergerend taalgebruik juist distantie in de hand.²⁸ Convergerend of divergerend taalgebruik kan in vrijwel alle facetten van communicatie tot uitdrukking komen (Giles, Coupland & Coupland, 1991).

In de communicatieve context van het parlementair debat is taalgebruik afstemmen op het publiek een ingewikkelde kwestie. Het taalgebruik dat politici onderling hanteren kan, net als bijvoorbeeld juridisch of academisch taalgebruik, worden opgevat als een apart register (Biber & Conrad, 2009, p. 16), dat afwijkt van alledaagse omgangstaal. Wanneer een politicus zijn standpunten in een Haags register verwoordt, kan hij daarmee de indruk wekken onderdeel uit te maken van 'de politiek'. Een dergelijke manier van formuleren werkt distantie in de hand ten opzichte van de samenleving: de mensen in het land zijn door de bank genomen niet gewend zich in een Haags register uit te drukken. Omgekeerd geldt dat een politicus die 'gewonemensentaal' spreekt en een Haags register vermijdt, de indruk kan wekken zich nabij de samenleving te positioneren.

Op basis van de indruk dat Wilders zich meer dan Pechtold nabij de samenleving positioneert, valt te verwachten dat Wilders' taalgebruik in de APB van 2008 en 2009 minder 'Haags' van karakter is dan dat van Pechtold, en meer dan Pechtolds manier van formuleren aansluit bij 'alledaagse omgangstaal'. Het toetsen van deze hypothese is niet eenvoudig: het roept de ingewikkelde vraag op wat precies onder een 'Haags register' en onder 'alledaagse omgangstaal' moet worden verstaan. Een antwoord formuleren op die vraag is een studie op zich,²⁹ en valt buiten het bereik van dit artikel. Desalniettemin zal ik in deze paragraaf betogen dat het taalgebruik van Pechtold meer dan dat van Wilders lijkt op dat van de collega-politici, en dat Wilders' taalgebruik meer dan dat van Pechtold aansluit bij 'alledaagse omgangstaal'. Bij het inventariseren van stilistische verschillen tussen Wilders en Pechtold kwamen namelijk verschillende stilistische middelen aan het licht die van invloed zijn op de *toegankelijkheid* van de toespraken van beide politici. Dergelijke middelen zijn relevant: aangenomen mag worden dat een politicus die zijn taalgebruik meer afstemt op dat van de Haagse collega's, zijn standpunten verwoordt op een manier die voor buitenstaanders relatief ontoegankelijk is. Niet voor niets worden er geregeld initiatieven ontplooid die tot doel hebben overheidscommunicatie voor burgers begrijpelijker/toegankelijker te maken.³⁰ Omgekeerd zal een politicus wiens taalgebruik nauwer aansluit bij alledaagse omgangstaal, zijn standpunten op een zeer toegankelijke manier formuleren, zodat iedereen zijn standpunten kan begrijpen.³¹

Concreet zal ik in hieronder dus betogen dat de toespraken van Wilders toegankelijker geformuleerd zijn dan die van Pechtold. Daartoe bespreek ik achtereenvolgens:

- omgang met jargon (paragraaf 4.2.1);
- concreet of abstract taalgebruik (paragraaf 4.2.2);
- het wel of niet expliciteren van gevolgtrekkingen (paragraaf 4.2.3).

4.2.1 *Jargon: met of zonder toelichting*

Een eerste stilistisch verschijnsel dat ik in verband met de toegankelijkheid van de toespraken van Wilders en Pechtold wil bespreken, is het gebruik van jargon. Daaronder vallen vaktermen en technische begrippen, die snelle en eenduidige communicatie tussen vakgenoten mogelijk maken, maar die voor niet-ingewijden vaak moeilijk te volgen zijn (Burger & De Jong, 2009, p. 21).

De mate waarin Wilders en Pechtold gebruik maken van jargon valt lastig te onderbouwen met kwantitatieve gegevens (vgl. Renkema, 1981, p. 127): het formuleren van heldere criteria op basis waarvan beslist kan wor-

den of een woord tot jargon gerekend moet worden of niet is problematisch, en het kwantificeren van jargon wordt dan ook al snel een subjectieve aangelegenheid. Een kwalitatieve analyse laat echter zien dat de manier waarop Wilders en Pechtold in beide jaren met evidente gevallen van jargon omgaan, verschillend is. Wanneer Wilders gebruik maakt van evidente gevallen van jargon, gaat dat jargon (zie de cursiveringen) gepaard met een toelichting (zie de onderstrepingen):

- (46) Ten eerste willen wij een maatregel nemen die goed is voor de woningmarkt, die ervoor zorgt dat het kopen van een huis goedkoper wordt. Dat doen wij door de *overdrachtsbelasting* voor volgend jaar te halveren. (Wo9.151-152)
- (47) Wij willen ook in Nederland een organisatie als *Animal Cops*, (...). Dit is een soort dierenpolitie. (Wo8.177-178)
- (48) Heel veel Nederlanders ergeren zich aan *de vervuiling van de publieke ruimte door de islam*. Oftewel, ons straatbeeld gaat op sommige plekken steeds meer lijken op het straatbeeld van Mekka en Teheran: hoofddoekjes, (...), boerka's en mannen in rare lange witte jurken. (Wo9.65-66)
- (49) Heel veel mensen krijgen (...) al in 2010 meer geld in hun portemonnee, doordat wij *de tarieven van de tweede schijf met 3% verlagen*. Dat betekent voor een modaal gezin niet een paar honderd euro minder bruto per jaar, maar een paar honderd euro erbij. (Wo9.145-146)

De toelichting die Wilders op begrippen als 'overdrachtsbelasting' of 'de tarieven van de tweede schijf' geeft, kan als on-Haags worden bestempeld: het uitleggen van dergelijke begrippen is voor de Haagse collega-politici niet nodig. Door begrippen uit te leggen die voor de mensen in het land niet evident zijn, maakt Wilders zijn boodschap ook voor hen toegankelijk.

Alexander Pechtold gaat op een andere manier om met jargon:

- (50) Allemaal gebeurtenissen die *het CPB-model* niet kent. (Po8.139)
- (51) Het handelen van minister Plasterk rond *de basisinfrastructuur* getuigt van wereldvreemde nivelleringsdrang. (Po8.132)
- (52) U agendeert thema's zonder deze uit te voeren. Ik noem *de Kennisagenda*. U bent toch voorzitter van *het Innovatieplatform*? (Po9.37-39)
- (53) Ik zie u spartelen met *de crisiswet*, uw zogenaamde pièce de résistance, een wet die onze rechtsbescherming overboord gooit, een wet waarvan het economische effect overigens omstreden is. (Po9.66)

- (54) Paars deed het zo slecht nog niet, met *die deltawet*, vindt u niet?
(Pog.69)

Wanneer Pechtold jargon gebruikt, wordt dat jargon niet van een nadere toelichting voorzien. Begrippen als ‘het CPB-model’, ‘de Kennisagenda’ of ‘die crisiswet’ worden als bekend verondersteld. Voor de collega-politici zal duidelijk zijn waarover Pechtold spreekt, maar dat ligt anders voor de samenleving: het is de vraag of de mensen in het land precies weten wat Pechtold met dergelijke begrippen bedoelt.³² Vergeleken met Wilders’ manier van formuleren, is Pechtolds omgang met jargon dus relatief ontoegankelijk.

4.2.2 *Concreet of abstract taalgebruik*

Een tweede factor die ertoe bijdraagt dat Wilders toegankelijker formuleert dan Pechtold, is dat Wilders’ taalgebruik *concreter* is. Dit verschil in concreetheid is relevant: uit experimenteel onderzoek blijkt dat abstracte teksten tot meer begripsproblemen leiden dan concrete.³³ Het concretere taalgebruik van Wilders is zelf weer het resultaat van een serie stilistische verschillen tussen de toespraken van Wilders en Pechtold. Deze verschillen zullen hieronder in verschillende subparagraafjes worden behandeld. Achtereenvolgens ga ik in op de volgende verschijnselen:

- concrete en abstracte woorden (paragraaf 4.2.2a);
- individuen opvoeren als representatief voor een grotere groep (paragraaf 4.2.2b);
- veelzeggende details (4.2.2c);
- citaten (4.2.2d).

4.2.2a *Concrete of abstracte woorden*

Een eerste aanwijzing dat Wilders’ toespraken concreter zijn geformuleerd dan die van Pechtold, vormt het aantal abstracte naamwoorden in de toespraken van beide politici. Tabel 8 laat zien dat de toespraken van Wilders beduidend minder abstracta bevatten dan die van Pechtold.³⁴ Anders geformuleerd: Pechtold maakt beduidend meer dan Wilders gebruik van abstracte naamwoorden (zoals ‘concurrentie’, ‘koopkracht’, ‘visie’, ‘ambitie’, ‘afhankelijkheid’, ‘verzorgingsstaat’, ‘vraagstukken’, ‘angstbeeld’, ‘status-quo’, etc.). Dit verschil is significant, zowel voor de APB 2008 als die van 2009.³⁵

Tabel 8 Abstracte naamwoorden in de toespraken van Wilders en Pechtold: absolute aantallen en genormaliseerd per 100 woorden (tussen haakjes)

Spreker	APB 2008	APB 2009
Geert Wilders	208 (7,15)	252 (7,97)
Alexander Pechtold	270 (13,50)	246 (12,76)

4.2.2b *Individuen opvoeren als representatief voor grotere groep*

Om teksten concreet te maken wordt in de schrijfadviessliteratuur aangeraden het principe van ‘show, don’t tell’ te hanteren. In de woorden van Burger & De Jong (2009):

(...) zeg niet dat het zo is, maar *laat het zien*. Vertel ons niet dat de circusdirecteur ‘een verwaarloosde indruk maakt’, maar [2] laat ons zijn gele tanden zien en de slierten haar op het vette boordje van zijn verschoten overhemd. Vertel ons niet alleen dat de problemen van asielzoekers ‘ernstig’ zijn. (...) [1] Stel één vluchteling aan ons voor, [2] beschrijf zijn uiterlijk, [3] laat hem vertellen over zijn familie thuis, over zijn verwachtingen en zijn angstdromen. (Burger & De Jong, 2009, p. 44; nummering MvL)

In deze passage stippen Burger & De Jong (2009) drie concretiseringstechnieken aan die schrijvers of sprekers kunnen inzetten om het principe van ‘show, don’t tell’ in de praktijk te brengen:

1. Een individu opvoeren als representatief voor een grotere groep (zie hieronder);
2. toevoegen van ‘veelzeggende details’ (zie paragraaf 4.2.2c);
3. het gebruik van citaten (zie paragraaf 4.2.2d).

Ik zal laten zien dat Wilders meer van deze drie concretiseringstechnieken gebruik maakt dan Pechtold. Ik bespreek de technieken afzonderlijk, maar zoals ook uit de voorbeelden zal blijken gaan ze vaak samen, en versterken ze elkaar.

Om met de eerste van deze drie concretiseringstechnieken te beginnen: het opvoeren van individuen die representatief zijn voor een grotere groep kan helpen een tekst concreet te maken. Door niet te spreken over een groep mensen (‘kleine zelfstandigen’), maar over een individu uit die groep (‘schoenmaker Arie uit Rotterdam’), wint een tekst aan voorstelbaarheid.

Wilders maakt verschillende malen van deze techniek gebruik in de APB van 2008 (vgl. Tabel 9). Dat is bijvoorbeeld het geval in (55), waar ‘Henk en Ingrid’ worden opgevoerd als symbool voor ‘de gewone man en vrouw’ die slachtoffer zijn van het kabinetsbeleid, en die volgens Wilders

moeten betalen voor ‘Mohammed en Fatima’ – eveneens individuen die symbool staan voor een grotere groep mensen in de samenleving (alloch-tone moslims).

- (55) Maar, voorzitter, wie betaalt de rekening, wie betaalt die 100 mld.? Dat zijn de mensen die Nederland hebben opgebouwd, dat zijn de mensen die hard werken, de mensen die keurig sparen, die netjes hun belasting betalen, de gewone Nederlander die het niet cadeau krijgt: *Henk en Ingrid* betalen voor *Mohammed en Fatima!* (Wo8.61-62)³⁶

Tabel 9 Individuen die als representatief voor een grotere groep worden voorgesteld in de toespraken van Wilders en Pechtold: absolute aantallen^{3 7}

Spreker	APB 2008	APB 2009
Geert Wilders	8	0
Alexander Pechtold	0	0

Een andere passage waarin individuen worden opgevoerd als representatief voor een grotere groep is (56), waarin een concrete illustratie wordt gegeven van misstanden in de zorg:

- (56) De 88-jarige *mevrouw Willemse* zat vier jaar lang in een aftandse barrel van een rolstoel. De wielen zaten scheef, een rammelend frame, een houten plaat als rugleuning. Zij kreeg er doorligwonden van. *Mijnheer Steller*, hoogbejaard, wacht al meer dan twee jaar op de zorg die hij nodig heeft. *Mevrouw Emons* stierf vanwege de haast niet in haar bed, maar in een koelcel in het mortuarium van het verpleeghuis. (Wo8.132-136)

Het opvoeren van dergelijke individuen draagt in Wilders’ toespraak uit 2008 bij aan een grote mate van concreetheid: Wilders maakt zo heel voorstelbaar over wie hij spreekt.³⁸ Bij Pechtold is dit minder het geval. Hij spreekt systematisch over *groepen* mensen. Twee voorbeelden.³⁹

- (57) [Bij vernieuwing] hoort ook een modern ontslagrecht dat *ouderen* bevrijdt uit hun gouden kooien en *jongeren* perspectief biedt.
(Po9.101)
- (58) Beleid creëert *winnaars en verliezers, insiders en outsiders*. (Po8.79)

In de APB van 2009 is er tussen Wilders en Pechtold geen verschil (vgl. Tabel 9).

4.2.2c *Veelzeggende details*

Een tweede concretiseringstechniek die ertoe bijdraagt dat Wilders meer dan Pechtold ‘vertoont’ (in plaats van ‘vertelt’), is Wilders’ gebruik van ‘veelzeggende details’ (Burger & De Jong, 2009, p. 52): bepalingen en adjectieven die concrete details toevoegen aan beschrijvingen. Net als jargon (zie paragraaf 4.2.1) is dit verschijnsel moeilijk te kwantificeren: het is lastig om heldere criteria te formuleren op basis waarvan kan worden beslist of er sprake is van een ‘veelzeggend detail’ of niet. Een kwalitatieve analyse brengt in de toespraken van Wilders echter tal van evidente ‘veelzeggende details’ aan het licht. Zo is in (56) mevrouw Willemse ‘88 jaar’, zit zij in een ‘aftandse’ rolstoel die ‘scheve’ wielen heeft, een ‘rammelend’ frame en een ‘houten’ plaat als rugleuning, etc. Evenzo is meneer Steller ‘hoogbejaard’, stierf mevrouw Emons ‘vanwege de haast’ niet in haar bed, maar ‘in een koelcel’ in het mortuarium van het verpleeghuis, enz.

Een verdere demonstratie vormt het begin van Wilders’ toespraak tijdens de APB van 2009. Wilders start met een uitgebreide vergelijking tussen het kabinet en een oude auto die rijp is voor de sloop:

- (59) Het kabinet is vastgelopen als een *oude* auto die vastzit *in het mulle zand*. Het piept *nog een beetje* en het kraakt, maar iedereen kan zien dat het beestje nooit meer *een meter* zal rijden. De accu is leeg. (...) Dit zou om te lachen zijn, als het niet ging om de toekomst van Nederland. Dan kon je pret hebben om dat clubje hulpelozen dat *angstig door de beslagen ruit* naar buiten kijkt, hopen dat iemand ze kan vertellen welke kant ze op moeten. (...) Wouter zit achter het stuur. André zit in het babyzitje. Jan Peter, *die alles best vindt*, zit vooraan omdat hij tevreden is zolang hij maar voorin mag zitten. Voordat deze auto stil kwam te staan in het bos hebben ze onderweg nog geprobeerd wat ballast overboord te zetten. Mevrouw Vogelaar werd als eerste aan een boom gebonden. De heer Aboutaleb stapte *met al zijn paspoorten uit bij de halte Rotterdam*. De heer Van Geel had het liefst de afslag Brabant gepakt om commissaris van de Koningin te worden. Jan Peter roept steeds “ik wil naar Brussel”. De Al Gorepapegaai van dit gezelschap, mevrouw Cramer, tettert vanaf de achterbank “niet zo hard rijden, dat is slecht voor de ijsberen”. De enige route die de Partij van de Arbeid voorstelt om te rijden, zijn nog wat extra rondjes rond de grachtengordel. Minister-president, stop er toch mee. Stuur die roestbak naar de sloperij en incasseer die slooppremie. (W09.3-26)

De concreetheid van (59) wordt mede veroorzaakt door de details die worden gegeven, in de vorm van bepalingen ('in het mulle zand', 'nog een beetje', 'angstig', 'door de beslagen ruit', 'met al zijn paspoorten', etc.) en adjectieven ('een *oude* auto', 'in het *mulle* zand' 'door de *beslagen* ruit', etc.). Wilders maakt dus veelvuldig van dit soort 'veelzeggende details' gebruik; ze dragen ertoe bij dat de luisteraar zich een levendig beeld kan vormen van de kwesties die Wilders aan de orde stelt.

In de toespraken van Pechtold zijn evidente gevallen van 'veelzeggende details' veel moeilijker aan te wijzen. Het duidelijkst zijn ze nog aanwezig in de volgende passage, waar de gecursiveerde bepalingen ook weggelaten zouden kunnen worden. Vergeleken met passages als (56) en (59) blijft fragment (60) echter relatief abstract – ook doordat Pechtold niet spreekt over individuen maar over groepen mensen ('mensen', 'verpleegkundigen', 'leraren') (vgl. paragraaf 4.2.2b) en die groepen mensen bovendien als bepaling opvoert bij abstracte verschijnselen ('zorgen', 'werkplezier', 'zoektocht'), waardoor het de verschijnselen zijn (en niet de groepen mensen) die relatief centraal staan (vgl. paragraaf 4.1.2).

- (60) De echte zorgen van mensen liggen in hun *dagelijkse* werkelijkheid van promotie, ontslag, verhuizing, ziekte, ongeluk en schuldsanering, het *door regels vergalde* werkplezier van verpleegkundigen en leraren en de soms *gefrustreerde* zoektocht van ouders naar (...) betaalbare kinderopvang. (Po8.138)

4.2.2d Citaten

Tot slot valt in fragment (59) op dat Wilders ook gebruik maakt van citaten ('ik wil naar Brussel'; 'niet zo hard rijden, dat is slecht voor de ijsberen') Een ander voorbeeld is weergegeven in (61):

- (61) Een chauffeur uit Gouda mailde mij vorige week donderdag: 'Meneer Wilders, Marokkanen terroriseren ons. Gisteren werd een collega door een Marokkaan tijdens zijn eerste ochtendrit met een mes op zijn keel beroofd, terwijl zijn vriendjes buiten met een auto stonden te wachten. Zij reden er daarna vrolijk vandoor alsof zij naar de bank waren geweest om te pinnen.' (Wo8.91-93)

Net als het gebruik van veelzeggende details en het opvoeren van individuen kan ook citeren met het principe van 'show, don't tell' worden verbonden (vgl. Burger & De Jong, 2009, p. 44). Door te citeren *vertelt* een spreker niet (in eigen bewoordingen) wat iemand anders gezegd heeft,

maar *laat hij zien* wat de woorden van diegene waren – hij ‘toont’ de woorden van een ander.

Zo geredeneerd is het relevant dat Wilders en Pechtold in verschillende mate citeren. Tabel 10 laat het aantal citaten in de toespraken van beide politici zien; in Tabel 11 is het aantal geciteerde woorden per toespraak weergegeven. Wilders en Pechtold verschillen niet significant in het aantal malen dat ze citeren, maar wel in de lengte van de citaten die ze geven: het aantal geciteerde woorden ligt in Wilders’ toespraken significant hoger dan in die van Pechtold.⁴⁰ Uitgaande van het idee dat een spreker met citaten ‘toont’ in plaats van ‘vertelt’, draagt ook dit verschil ertoe bij dat Wilders meer dan Pechtold het principe van ‘show, don’t tell’ in de praktijk brengt, en daarmee aan een grotere mate van concreetheid.

Tabel 10 Aantal citaten in de toespraken van Wilders en Pechtold: absolute aantallen en per 100 woorden (tussen haakjes)

Spreker	APB 2008	APB 2009
Geert Wilders	6 (0,2)	9 (0,3)
Alexander Pechtold	2 (0,1)	1 (0,05)

Tabel 11 Aantal geciteerde woorden in de toespraken van Wilders en Pechtold: absolute aantallen en per 100 woorden (tussen haakjes)

Spreker	APB 2008	APB 2009
Geert Wilders	97 (3,3)	80 (2,5)
Alexander Pechtold	9 (0,5)	1 (0,05)

Concreet of abstract taalgebruik: samenvatting

Al met al laten de in paragraaf 4.2.2 besproken stilistische verschijnselen zien dat Wilders zijn standpunten op een concretere manier verwoordt dan Pechtold. Anders dan Pechtold maakt Wilders gebruik van concretiseringstechnieken als het opvoeren van individuen (in de APB van 2008), het toevoegen van ‘veelzeggende details’ (APB 2008 en 2009), en citaten (idem). Ook het relatief geringe gebruik van abstracte naamwoorden in beide jaren draagt aan deze grotere mate van concreetheid bij. Wilders’ concretere taalgebruik is een van de factoren die maakt dat Wilders’ manier van formuleren toegankelijker is dan die van Pechtold. Daarmee sluit Wilders’ taalgebruik meer dan dat van Pechtold aan bij alledaagse omgangstaal. Dit is relevant voor de opstelling van beide politici: zoals betoogd kan een politicus door het hanteren van alledaags taalgebruik de indruk wekken zich nabij de samenleving te positioneren.

4.2.3 Inferenties expliciteren: wel of niet

Een derde en laatste verschijnsel dat ertoe bijdraagt dat Wilders zijn standpunten op een toegankelijker manier verwoordt dan Pechtold, is een verschil in explicietheid. De toespraken van Wilders geven een mate van explicietheid te zien die in Pechtolds toespraken afwezig is. Beschouw de volgende fragmenten uit de toespraken van Wilders:

- (62) We staan op een kruising: kiezen we voor meer massa-immigratie of voor onze ouderen? *De partij voor de Vrijheid kiest voor onze ouderen.* (Wo9.138)
- (63) Waarom kijken al die laffe bestuurders de andere kant op? Waarom laten zij Nederlanders in de steek? *Dat doen zij immers. Zij laten Nederlanders in de steek!* (Wo8.99-102)
- (64) Dankzij een studie van het Centraal Planbureau van een aantal jaren geleden weten wij dat een gemiddeld niet-westers allochtoon gezin de Nederlandse belastingbetaler € 230.000 kost. Dat is bij elkaar 100 mld. in totaal. Zoveel zijn wij kwijt aan het multiculturele project: 100 mld. Denk eens na, wat wij met dat geld hadden kunnen doen. *Wij hadden alle ouderen in verpleeghuizen al jaren geleden een eigen kamer kunnen geven, met een persoonlijke verpleegster. Wij hadden (...). Wij hadden (...).* (Wo8.50-56)

De eerste zin van fragment (62) is een retorische vraag. Kenmerkend voor dit type vragen is dat het antwoord al in de vraag besloten ligt. De slotzin van (62) is dus in feite redundant, en vormt een explicitering van wat in het voorgaande al gesuggereerd is: de retorische vraag impliceert immers al dat de PVV kiest voor ouderen en niet voor massa-immigratie. Iets soortgelijks geldt voor (63): de beschuldigingen ‘Dat doen zij immers’ en ‘Zij laten Nederlanders in de steek’ worden immers al door de twee vragen van het fragment geïmpliceerd. In (64) ten slotte roept Wilders op tot een gedachte-experiment: nadenken over wat er allemaal met 100 miljard euro zou kunnen worden bekostigd wanneer dit bedrag niet geïnvesteerd zouden worden in wat Wilders ‘het multiculturele project’ noemt. Wanneer de recursieve zinnen zouden worden weggelaten, zou het nadenken waartoe Wilders oproept aan de luisteraar worden overgelaten. Dat is nu niet het geval: Wilders maakt op expliciete wijze duidelijk dat met 100 miljard veel andere dingen zouden kunnen worden verwezenlijkt. Deze explicietheid draagt bij aan de toegankelijkheid van Wilders’ toespraken: door inferenties te expliciteren die de luisteraar ook zelf zou kunnen maken, laat Wilders over zijn standpunten geen twijfel bestaan.

Een dergelijke mate van explicietheid is in de toespraken van Pechtold afwezig: zijn toespraken bevatten geen redundantie zoals dat in fragmenten als (62)-(64) het geval is. Opvallend is juist dat Pechtold op een centraal moment in zijn toespraak tijdens de APB 2008 zijn standpunten op een relatief impliciete manier naar voren brengt, met retorische vragen:

- (65) De centrale vraag is of Nederland durft te hervormen. Grijpen wij de kansen van globalisering en technologische vooruitgang? Zorgen wij ervoor dat wij de bedreigingen aankunnen? Willen wij ons sociale stelsel aanpassen aan de vergrijzing of moeten de volgende generaties hiervan de lasten dragen? Investeren wij fors in onderwijs, kennis en innovatie of zakken wij op de route van de Europese ranglijst? Zetten wij een deel van de groei in om de economie klimaatneutraal te maken of houden wij het bij de oude oplossingen? Wordt het natuur of steen? Hebben wij het lef om onze energievoorziening te moderniseren of blijven wij afhankelijk van het Midden-Oosten en Rusland? (Po8.63-70)

De retorische vragen in (65) impliceren een serie standpunten van D66. Het expliciteren van die standpunten doet Pechtold niet zelf, maar laat hij over aan de luisteraar.

Verder valt op een centraal moment in Pechtolds bijdrage aan de APB van 2009 nog een andere vorm van implicietheid op: niet op het gebied van inhoud (zoals in (66)), maar op het gebied van structuur.

- (66) Ik kies voor één Nederland. Daarvoor definieer ik niet op de millimeter wat Nederlands is en wat niet. Ik stel onze gezamenlijke toekomst centraal en niet onze diverse afkomst. Niet voor niets komt in Nederland het beste van de wereld samen: de ambitie van New York, de handelsgeest van Rotterdam, maar ook de levendigheid van Istanboel en de nuchterheid, nou vooruit, van Zeeland. In deze verscheidenheid zijn we elkaars gelijken en daarom ook gelijke behandeling. *Overlast en geweld in trams, in scholen en in straten wordt niet geaccepteerd als cultuurverschil, maar aangepakt door politie en justitie, zonder onderscheid. Bovendien kent deze bruisende smeltkroes één duidelijke grens: wij zullen niet toestaan dat onze vrijheden in het gedrang komen. Mijn samenleving kiest voor vernieuwing, voor een AOW die mensen aan het werk houdt, omdat ze straks weer hard nodig zijn.* (Po9.90-97)

In de gecursiveerde zinnen schetst Pechtold een toestand die gesitueerd moet worden in de toekomst. In de tekst wordt de overgang naar deze beschrijving van een situatie in de toekomst niet expliciet gemarkeerd – de luisteraar moet het zelf reconstrueren. Verschillende onderzoeken hebben laten zien dat teksten waarin de verbanden tussen informatie-eenheden met structuurmarkeringen zijn geëxpliciteerd, minder cognitieve energie kosten en tot een beter tekstbegrip leiden dan teksten waarin dergelijke verbanden ontbreken (zie Land 2009, p. 75 voor een overzicht). Fragment (66) is dus relatief ontoegankelijk geformuleerd. Doordat de overgang naar een beschrijving van een toekomstige situatie niet expliciet is gemarkeerd, formuleert Pechtold zijn toekomstvisie dus op een relatief ontoegankelijke manier.

4.3 Inclusief/exclusief ‘we’

Tot slot van de stilistische analyse wil ik nog kort de aandacht vestigen op Wilders’ en Pechtolds gebruik van inclusief/exclusief ‘we’. Met het gebruik van ‘we’ geeft een spreker aan niet alleen namens zichzelf, maar ook namens anderen te spreken.⁴¹ Door anderen wel of niet te includeren kan de spreker zich meer of minder nabij anderen positioneren (Fahnestock, 2011, p. 285). Een analyse van het gebruik van voornaamwoorden van de eerste persoon meervoud zou een studie op zich kunnen zijn (zie bijvoorbeeld Dieltjens, 2007); daarom beperk ik me hier tot een analyse van ‘we’/‘wij’/‘ons’/‘onze’ in passages in de toespraken van Wilders en Pechtold waarin een contrast ter sprake komt tussen de politiek en de samenleving. Deze passages, afkomstig uit de APB van 2008, zijn weergegeven in (67)–(71) hieronder. Ze geven interessante verschillen tussen beide politici te zien.

Op momenten dat er in de toespraken een contrast wordt gemaakt tussen politiek en samenleving, blijkt uit Pechtolds gebruik van voornaamwoorden van de eerste persoon meervoud dat hij zich primair aan de kant van de politiek positioneert, en niet aan de kant van de samenleving.

- (67) Mensen zijn cynisch over Den Haag, niet altijd onterecht. *Wij* maken het er soms naar: koopkrachthysterie, McCarthy-achtige debatten over de jaren tachtig en een hetze rond ontwikkelingsorganisaties. (Po8.135-136)
- (68) Laten wij het noemen zoals het is, het was uw enige verkiezingsbelofte. Halve maatregelen staan ook in uw akkoord, of liever gezegd het aan u gedicteerde akkoord over het ontslagrecht. (...) Dat komt toch niet uit de commissie-Bakker? In het licht van de cijfers is het volkomen irrelevant, (...) want nog geen 3% van alle werknemers

met een inkomen boven de € 5000 gaat dit aan. Het ging *ons* toch niet primair om die vergoeding? Het ging *ons* toch om mensen makkelijker naar werk te krijgen? Daar gaat het mij nog steeds om. (Po8.94-102)

- (69) Er zijn genoeg onderwerpen waar de politiek wél over gaat, maar ook dan geeft dit kabinet niet thuis. (...) Komt er bijvoorbeeld een debat over de acceptatieplicht voor het bijzonder onderwijs? Staan bestaande oude structuren ter discussie? Geven *wij* mensen echt een stem, of laten *wij* het bij interpunctie, bij punten en komma's van de Grondwet? (Po8.147-152)

In (67) en (69) verwijzen de gecursiveerde gevallen van 'wij' naar Pechtold en zijn collega's; hetzelfde geldt voor 'ons' in (68). Dit gebruik van 'wij' en 'ons' is een stilistische keuze. In (66) zou 'ons' weggelaten kunnen worden (vgl. 'Het ging toch niet om (...)?' Het ging toch om (...)?'). In (69) had Pechtold in plaats van 'wij' bijvoorbeeld voor 'de politiek' kunnen kiezen ('geeft de politiek (...), of laat zij het bij (...)?'), en dat geldt ook voor (67) (vgl. '*de politiek* maakt het er soms naar'). Ook een passieve constructie zou hier mogelijk zijn geweest ('het wordt er soms naar gemaakt'). De keuze voor een 'wij-politici' werkt niet alleen nabijheid tot de Haagse collega's in de hand, maar tegelijkertijd ook afstand tot de samenleving, doordat in de fragmenten sprake is van een contrast tussen politiek en samenleving. Met het gebruik van 'wij' schaart Pechtold zich expliciet aan de kant van de politiek, en dus niet aan de kant van de samenleving.

Waar in de toespraken van Wilders een contrast tussen 'de politiek' en 'de kiezer' aan bod komt, positioneert Wilders zich juist aan de kant van de kiezer:

- (70) Het rijk van Balkenende is een koninkrijk van twee Nederlanden. Aan de ene kant onze elite met haar zogenaamde idealen van een multiculturele samenleving, van megahoge belastingen, van de waanzinnige klimaathysterie, van de onstuitbare islamisering, van de Brusselsese superstaat en de zinloze ontwikkelingshulp, van de bakken met geld in de bodemloze put die de Antillen heet. (...) Maar goed, voorzitter, er is ook een ander Nederland en dat is *mijn* Nederland. (Wo8.9-35)
- (71) De Partij voor de Vrijheid mag worden verketterd door sommigen in dit huis, mag worden beschimpt door de staatsomroep, bespuugd door linkse subsidieslurpers of verguisd door de volgevreten links-liberale grachtengordelelite; zij wordt in toenemende mate gesteund

door dat andere Nederland. Dit is niet het Nederland van dit kabinet of het Nederland van deze politieke elite, maar dat andere Nederland, *ons* Nederland, het Nederland van de gewone mensen, die het niet cadeau krijgen. (Wo8.186-187)

Wilders maakt zowel in (70) als (71) een onderscheid tussen ‘twee Nederlanden’: het Nederland van ‘de elite’, waartoe Wilders ook zijn collega’s rekent, en ‘het Nederland van de gewone mensen’. In beide fragmenten expliciteert Wilders met welk Nederland hij sympathiseert: in (70) maakt hij met de formulering ‘en dat is *mijn* Nederland’ expliciet duidelijk dat hij zich nabij de kiezer positioneert; evenzo maakt hij in (71) met de toevoeging ‘ons Nederland’ expliciet duidelijk dat ‘het Nederland van de gewone mensen’ het Nederland van de PVV is. Ook zonder deze toevoegingen zou, op grond van contextuele kennis, wel duidelijk zijn met welk van beide Nederlanden Wilders sympathiseert. Door dit te expliciteren wordt Wilders’ nabije opstelling bij de mensen in het land nog eens extra benadrukt.

5 Conclusie

Stijl is een onderwerp dat in het Nederlandse onderzoek naar taalgebruik de laatste jaren volop in de belangstelling staat. In dit artikel heb ik een vorm van stijlonderzoek gedemonstreerd die kan worden gekarakteriseerd als ‘stijlanalyse op taalkundige grondslag’. Deze vorm van stijlonderzoek kent in het Angelsaksische taalgebied een rijke traditie, maar heeft in het Nederlandse onderzoek naar taalgebruik tot op heden weinig navolging gekregen. Doel van dit artikel is te betogen en te demonstreren dat een taalkundig-stilistische benadering ook voor de analyse van Nederlandstalige teksten vruchtbaar is. Een stilistische analyse van de toespraken die Geert Wilders en Alexander Pechtold hielden tijdens de Algemene politieke beschouwingen (APB) van 2008 en 2009 diende als casus: ik heb betoogd dat de intersubjectieve indruk dat Wilders zich met zijn toespraken meer dan Pechtold nabij de samenleving positioneerde, op stilistisch niveau kan worden verklaard door tal van systematische formuleringskeuzes.

De besproken stilistische verschijnselen worden in Tabel 12 nog eens samengevat. Het overzicht laat zien dat bij de meeste stijlmiddelen zowel in 2008 als 2009 verschillen optreden tussen Wilders en Pechtold. Dit geldt echter niet voor *alle* stijlmiddelen; de indruk dat Wilders en Pechtold zich verschillend opstelden tegenover de mensen in het land wordt op stilis-

tisch niveau in 2008 en 2009 dus niet door precies dezelfde (combinatie van) stijlmiddelen bewerkstelligd.

Tabel 12 Stilistische verschijnselen in de toespraken van Wilders en Pechtold die bijdragen aan de indruk dat beide politici zich verschillend positioneerden t.o.v. de mensen in het land

Stilistische verschijnselen	Verskil tussen Wilders en Pechtold?		Paragraaf
	2008	2009	
Wel of niet verwijzen naar kiezers	ja	nee	4.1.1
Zinsbouw: beleid of kiezers presenteren als subject, complement of toevoeging	ja	ja	4.1.2
Verwijzen naar kiezers in combinatie met een perspectiverend werkwoord	ja	ja	4.1.3
Jargon: met of zonder toelichting	ja	ja	4.2.1
Concreet of abstract taalgebruik			4.2.2
a. concrete of abstracte woorden	ja	ja	
b. individuen opvoeren als representatief voor grotere groep	ja	nee	
c. veelzeggende details	ja	ja	
d. citaten	ja	ja	
Inferenties expliciteren: wel of niet	ja	ja	4.2.3
Inclusief/exclusief 'we'	ja	nee	4.3

In de stilistische analyse heb ik voor de stijlmiddelen afzonderlijk gedemonstreerd hoe ze bijdragen aan de indruk dat Wilders en Pechtold zich een verschillende houding tegenover de mensen in het land aanmeten. Uiteindelijk worden deze indrukken echter bewerkstelligd door de *gezamenlijke* inzet van de besproken stijlmiddelen, en door het *samenspel* ertussen. Zo werd in paragraaf 4.3 Pechtolds gebruik van 'inclusief we' besproken, dat afstand tot de samenleving in de hand werkt. In het daarbij aangehaalde fragment (69), hier gemakshalve herhaald als (72), draagt echter ook het gebruik van jargon dat niet nader wordt toegelicht ('de acceptatieplicht voor het bijzonder onderwijs') aan deze indruk van zijn opstelling bij. En ook de zinsbouw van de slotzin is interessant: kiezers worden hier in de positie van meewerkend voorwerp gepresenteerd. Die kiezers zouden centraler komen te staan wanneer ze zouden worden opgevoerd in subjectpositie ('*Krijgen mensen* echt een stem?') (zie paragraaf 4.1.2).

- (72) Er zijn genoeg onderwerpen waar de politiek wél over gaat, maar ook dan geeft dit kabinet niet thuis. (...) Komt er bijvoorbeeld een debat over de acceptatieplicht voor het bijzonder onderwijs? Staan be-

staande oude structuren ter discussie? Geven wij mensen echt een stem, of laten wij het bij interpunctie, bij punten en komma's van de Grondwet? (Po8.147-152)

In de analyse van politiek taalgebruik wordt de vraag hoe politici zich tegenover anderen positioneren, doorgaans beantwoord door keuzes te bestuderen op het terrein van aanspreekvormen en/of voornaamwoorden. Met name het gebruik van inclusief 'we' wordt veel bestudeerd.⁴² De hier gepresenteerde gevalsstudie laat echter zien dat het loont om verder te kijken dan naar deze stijlmiddelen alleen: aanspreekvormen en voornaamwoorden zijn slechts twee van *vele* stijlmiddelen die politici kunnen inzetten om zich een meer of minder afstandelijke/nabije houding aan te meten.

Het feit dat in dit artikel een relatief grote variatie aan stijlmiddelen is behandeld, is een direct gevolg van de gehanteerde methode. Deze kenmerkt zich door het combineren van systematisch bottomup- en topdown-onderzoek, waarbij tijdens de bottomup-analyse een checklist is ingezet om stijlmiddelen op het spoor te komen. Deze werkwijze, die binnen de taalkundige stilistiek meermalen is voorgesteld maar in de praktijk van stijlonderzoek nog nauwelijks navolging heeft gekregen (zie Van Leeuwen, 2015), loont: door systematisch een checklist (zoals die van Verhagen, 2001a) langs te lopen, wordt de analist als het ware gedwongen een grote variatie aan stijlmiddelen in de analyse te betrekken – inclusief stijlmiddelen waarvan het wellicht niet direct voor de hand ligt dat ze voor de analyse relevant kunnen zijn. Werken met een checklist verkleint, met andere woorden, de kans dat relevante stijlmiddelen over het hoofd worden gezien.

Stijlanalyse op taalkundige grondslag is gericht op het functioneel duiden van geïdentificeerde stijlmiddelen en -patronen: de analist doet beargumenteerde uitspraken over effecten van formuleringskeuzes op basis van taalkundige analyse. Deze claims over (veronderstelde) effecten van formuleringskeuzes hebben een empirische basis: de analist baseert zich op introspectie van competente⁴³ taalgebruikers, niet in de zin van de eigen individuele intuïtie, maar in de zin van consensus tussen taalgebruikers over de werking van stijlmiddelen. Het zijn dus gedeelde, *intersubjectieve* intuïties over de functie van stijlmiddelen waarop de analist zich bij het duiden van formuleringskeuzes beroept.

De empirische claims over effecten van formuleringskeuzes zoals die bij taalkundig-stilistische analyse worden gedaan, zouden in vervolgonderzoek op twee manieren kunnen worden aangevuld. Ten eerste zou het

waardevol zijn om uitgebreider corpus-analytisch onderzoek te verrichten. Kunnen de hier besproken stijlmiddelen ook worden aangetroffen in andere teksten van Wilders en Pechtold waarvan op onafhankelijke gronden kan worden vastgesteld dat ze een verschillende opstelling tot de samenleving in de hand werken? Als dat niet of weinig het geval blijkt, kan dat aanleiding zijn tot nieuwe theorievorming en/of hernieuwde analyse van zowel de hier behandelde toespraken als die andere teksten. Als het wel het geval blijkt, zou dat verdere, ‘convergerende’ evidentie vormen voor de claims die in dit artikel over de werking van formuleringskeuzes zijn gedaan.

Een tweede waardevolle aanvulling op de taalkundig-stilistische benadering is uiteraard experimenteel onderzoek. Kunnen de claims over effecten van formuleringskeuzes in vervolgonderzoek ook experimenteel worden vastgesteld? Aan groepen proefpersonen verschillende tekstversies voorleggen die enkel variëren in het gebruik van het te onderzoeken stilistische verschijnsel, is daarvoor de aangewezen weg. Mutatis mutandis geldt hier hetzelfde als wat hierboven is gezegd over de consequenties van al dan niet convergeren van deze evidentie met andere. Vervolgens zou er ook kunnen worden nagedacht over manieren om effecten van *combinaties* van stijlmiddelen te toetsen.⁴⁴ Zoals ik in dit artikel heb argumenteerd, is de wijze waarop globale indrukken tot stand komen immers complex van aard: die indrukken zijn het resultaat van de gezamenlijke inzet van *tal* van stijlmiddelen, en van het *samenspel* tussen die middelen. De noodzaak om in een experiment zo veel mogelijk factoren constant te houden brengt een beperking met zich mee waar de taalkundig-stilistische intersubjectieve-introspectie-methode geen last van heeft. Ook daarom vormt die laatste een belangrijke en onmisbare component van het palet aan empirische methoden in stilistisch onderzoek.

Noten

1. Ik dank Ton van Haaften, Jaap de Jong, Ninke Stukker, Arie Verhagen en twee anonieme reviewers voor hun waardevolle commentaar op een eerdere versie van dit artikel.
2. Zie bijvoorbeeld Ilie (2010), Jagers & Walgrave (2007), Duszak (2002), De Fina (1995) en Maitland & Wilson (1987).
3. In de woorden van Verdonk (2006, p. 202): ‘Style is (...) the making of conscious and unconscious choices of certain linguistic forms and structures in preference to others that could have been chosen but were not. Obviously, every linguistic choice that is made is codetermined by a wide variety of contextual considerations, such as the genre of text, time, place, the nature of the communicative context, etc.’ Zie voor vergelijkbare definities Leech & Short (2007, p. 31), Jeffries & McIntyre (2010, p. 72) en Burger & De

Jong (2009, p. 19). Stijl is ook wel op andere manieren gedefinieerd, zoals 'stijl is versiering' of 'stijl is afwijking (van een bepaalde norm)'. Zie Leech & Short (2007, pp. 13-24) en Renkema (2004, pp. 147-150) voor een bespreking van problemen die deze definities met zich meebrengen.

4. Stijlanalyse op taalkundige grondslag kent vooral een traditie in het bestuderen van *literaire* teksten, maar wordt ook toegepast op zakelijke tekstsoorten. Dit laatste gebeurt vooral binnen de 'kritische stilistiek', die deel uitmaakt van de onderzoeksbenadering die Critical Discourse Analysis (CDA) wordt genoemd. CDA-onderzoek kent vaak duidelijke sociale of politieke motieven: de benadering gaat ervan uit dat taalgebruik machtsverhoudingen, maatschappelijke ongelijkheid, onrechtvaardigheid en onderdrukking weerspiegelt, en een centrale rol speelt in het in stand houden daarvan. Zowel voor die motieven als de verbanden die de CDA-benadering legt tussen talige verschijnselen is de onderzoeksrichting ook bekritiseerd (zie Van Rees, 2005 voor een overzicht). Mijn onderzoek heeft met de 'kritische stilistiek' gemeen dat ik op basis van taalkundige analyse uitspraken doe over (veronderstelde) effecten van stilistische keuzes. Er zijn echter ook belangrijke verschillen: de aanname dat taalgebruik altijd ideologisch geladen is (in de zin van machtsverhoudingen weerspiegend) vormt geen uitgangspunt van dit artikel. Ook liggen aan mijn onderzoek geen sociale of politieke doelstellingen ten grondslag. Ik poog op basis van taalkundige inzichten aannemelijk te maken dat stilistische keuzes bepaalde effecten sorteren, maar over die veronderstelde effecten wordt geen (politiek) waardeoordeel geveld.
5. Plenaire vergaderingen van de Tweede Kamer bestaan uit een mengeling van redevoering (voorbereide bijdragen) en debat (interrupties en reacties daarop), die in een aantal opzichten van elkaar verschillen (Wolthuis, 2007). Mijn analyse beperkt zich dus tot Wilders' en Pechtolds voorbereide bijdragen.
6. Zie Van Leeuwen (2015) voor een uitgebreidere bespreking van het werken met een checklist bij taalkundig-stilistisch onderzoek.
7. Een van deze verschijnselen was het 'wel of niet expliciteren van inferenties' (zie paragraaf 4.2.3).
8. Zie Andeweg e.a. (2009) voor een overzicht (veronderstelde) effecten die aan het inzetten van een cirkeltechniek worden toegeschreven.
9. De volledige toespraken zijn, inclusief zinsnummering, te vinden in Van Leeuwen (2015, 217-239).
10. Concreet zijn de berekeningen uitgevoerd met de 'loglikelihood-calculator' (zie <http://ucrel.lancs.ac.uk/llwizard.html> en de verwijzingen aldaar).
11. De log likelihood calculator (zie noot 10) is geschikt voor matrixen die twee rijen en twee kolommen beslaan. Bij de analyse van zinspositie hebben de matrixen echter drie rijen (zie Tabel 5 en 6). Deze statistische analyses zijn daarom in SPSS verricht. In dit programma is het berekenen van log likelihood geen standaardoptie, terwijl dat wel geldt voor chi kwadraat. Tussen log likelihood en chi kwadraat zit geen wezenlijk verschil: het zijn beide statistische toetsen die geschikt zijn voor categoriale data.
12. Verwijzingen naar kiezers waarin blijkens de context op een negatieve manier over delen van het electoraat gesproken wordt zijn niet meegerekend: dergelijke gevallen vallen niet onder het type verwijzingen naar de kiezer zoals bedoeld door Jagers & Walgrave (2007). Een geval als (i) is dus niet meegeteld, ook al wordt hier naar een deel van het electoraat verwezen: (i) *Het tuig* dat bij de kladden wordt gegrepen, moet ook echte straffen krijgen, (...). (W09.171)
13. APB 2008: W: 72/2909w vs. P: 32/2000w; LL = 4,43; $p < 0,05$; APB 2009: W: 47/3163w vs. P: 34/1928w; LL = 0,44; $p > 0,05$.

14. Dat werkwoorden afhankelijk van hun betekenis complementen veronderstellen, wil overigens niet zeggen dat deze complementen noodzakelijkerwijs expliciet aanwezig zijn in de zin (zie E-ANS 19.1.2). Soms zijn complementen verplicht aanwezig (zoals de lijdende voorwerpen 'Arne' en 'boek' in respectievelijk (10/12) en (11/13)), maar dat is niet altijd het geval. Zo kan in (11) en (13) het meewerkend voorwerp 'Jan' ook op de achtergrond blijven. Wanneer een complement niet expliciet in de zin verschijnt, wordt het wel geïmpliceerd: de zin 'Annemiek heeft een boek aangeboden' impliceert een ontvanger.
15. De lezer kan zich bij de herschrijvingen in (17)-(19) afvragen waarom in (17) is gekozen voor 'het kabinet' als subject, terwijl in (18)-(19) 'we' het onderwerp vormt – waarbij nog verschillende interpretaties mogelijk zijn wie precies met 'we' worden aangeduid. Dit verschil is ingegeven door de context van de oorspronkelijke formuleringen (14)-(16). Aan fragment (14) gaan de volgende zinnen vooraf, die het aannemelijk maken dat in (14) het kabinet verantwoordelijk is voor de lastenverlichting: *'Het kabinet heeft gedaan waar iedereen om vroeg. De btw-verhoging is van tafel en de WW-premie is op nul gebracht.'* In (15)-(16) blijft in het midden wie de handelende instantie is; daarom is in (18)-(19) gekozen voor het (vagere) gebruik van 'we'.
16. Zie Langacker (1991, p. 300), Givon (1984, p. 901), en het literatuuroverzicht in Cornelis (1997, pp. 172-176). Voor de gedachte dat informatie die in subjectpositie wordt gepresenteerd het meest centraal staat, bestaat ook experimentele evidentie (zie Tomlin, 1997).
17. Hier ligt dus duidelijk een mogelijkheid voor vervolgonderzoek.
18. APB 2008: $\chi^2(2) = 19.000$, $p < 0,01$; APB 2009: $\chi^2(2) = 10.500$, $p < 0,01$.
19. Voor deze vervolganalyse zijn verschillende chi-kwadraattoetsen uitgevoerd, waarin steeds twee syntactische posities met elkaar zijn vergeleken. Uitkomsten APB 2008: subject- vs. toevoegingspositie: $\chi^2(1) = 19.565$, $p < 0,01$, complement- vs. toevoegingspositie: $\chi^2(1) = 9.529$, $p < 0,01$, subject- vs. complementpositie: $\chi^2(1) = 2.250$, $p > 0,05$. Uitkomsten APB 2009: subject- vs. toevoegingspositie: $\chi^2(2) = 9.529$, $p < 0,01$, complement- vs. toevoegingspositie: $\chi^2(1) = 1.636$, $p > 0,05$, subject- vs. complementpositie: $\chi^2(1) = 3.600$, $p > 0,05$. Omdat het verrichten van meerdere toetsen de kans vergroot op het vinden van significante verschillen is hiervoor gecorrigeerd door de Bonferroni-procedure toe te passen (d.w.z.: het alfaniveau (0,05) is gedeeld door het aantal verrichte toetsen (3); er is in de hier gerapporteerde analyse dus sprake van significantie als de p-waarde lager is dan 0,017).
20. $\chi^2(2) = 1.938$, $p > 0,05$.
21. $\chi^2(2) = 6.588$, $p < 0,05$.
22. Complement- vs. toevoegingspositie: $\chi^2(2) = 6.00$, $p < 0,05$. Complement- vs. subjectpositie: $\chi^2(1) = 1.00$, $p > 0,05$. Subject- vs. toevoegingspositie: $\chi^2(1) = 2.286$, $p > 0,05$. Er is gecorrigeerd voor kans door de Bonferroni-procedure toe te passen (zie noot 19).
23. Zie voor andere voorbeelden fragmenten (14)-(16) en ook fragment (72) in paragraaf 5.
24. Zie bijv. Dancygier & Sweetser (2012), Fauconnier (1997) en Sanders & Redeker (1996).
25. APB 2008: W: 8/2909w vs. P: 9/2000w; LL = 1,96; $p > 0,05$. APB 2009: W: 9/3163w vs P: 1/1928w; LL = 4,01; $p < 0,05$.
26. Tegelijkertijd fungeert deze manier van eigen standpunten presenteren voor Wilders als een rechtvaardiging: de suggestie wordt gewekt dat de standpunten van Wilders' PVV door het kabinet zouden moeten worden overgenomen omdat deze standpunten opvattingen van 'de mensen in het land' zijn.
27. Pechtold voert kiezers in (45) bovendien op een relatief perifere zinspositie op (zie de bespreking van fragment (16) in paragraaf 4.1.2).

28. Dit idee is nader uitgewerkt binnen het kader van Communication Accommodation Theory (CAT) – een invloedrijke theorie binnen de sociolinguïstiek die het communicatiegedrag van personen in interactie beschrijft en probeert te verklaren. Zie Giles (2008) en de referenties aldaar.
29. Zie voor een kwantitatief-stilistische studie naar de taal van 'Den Haag' Renkema (1981).
30. Een recent initiatief is het NWO-onderzoeksprogramma 'Begrijpelijke Taal'. Zie Sanders & Jansen (2011) en www.nwo.nl/begrijpelijketaal.nl.
31. Uiteraard wil dit niet zeggen dat een zeer toegankelijke manier van formuleren mensen in het land ook *aanspreekt*. Dat is een andere kwestie, zoals ook de indruk dat Marijnissen zich met jongeren probeerde te identificeren door zijn formuleringen op die van jongeren af te stemmen, losstaat van de vraag of die jongeren Marijnissens gebruik van jongerentaal konden waarderen.
32. De indruk van gerichtheid op de Haagse collega-politici wordt in fragmenten (52)-(54) nog versterkt door de directe dialoog die Pechtold aangaat (zie Van Leeuwen, 2015, pp. 107-108).
33. Zie Kraf & Pander Maat (2009, p. 106) voor een overzicht.
34. Concrete naamwoorden worden in de schrijfadviestliteratuur gedefinieerd als 'naar zintuiglijke zaken verwijzend' (Douma 1994); abstracte naamwoorden zijn naamwoorden die, naar hun aard, met de zintuiglijke wereld *geen* rechtstreekse relatie hebben (zie Onrust (2013, p. 18) en de referenties aldaar; E-ANS 3.2.1). Tot concrete naamwoorden worden benamingen van al dan niet denkbeeldige mensen ('Jan', 'man', 'kabouter'), dieren ('hond', 'papegaai'), dingen ('pantoffel', 'rivier', 'postzegelverzameling') en stoffen ('water', 'goud', 'gas') gerekend; voorbeelden van abstracte naamwoorden zijn 'jaar', 'liefde', 'kracht', 'stand', 'vreugde', 'goedheid', 'haat', 'ligging', 'prijs', 'duurte', 'temperatuur' en 'koude' (E-ANS 3.2.1).
35. APB 2008: W: 208/2909w vs. P: 270/2000w; LL = 47,97; $p < 0,0001$. APB 2009: W: 252/3163w vs. P: 246/1928w; LL = 27,31; $p < 0,0001$.
36. In fragment (55) zijn ook de bijwoorden 'hard', 'keurig' en 'netjes' relevant. Hiermee laat Wilders terloops zijn waardering en sympathie voor 'de gewone Nederlander' blijken. Dergelijke bijwoorden versterken de indruk dat Wilders zich nabij de mensen positioneert over wie hij spreekt. Dergelijke 'complimenten' voor de mensen in het land zijn in de toespraken van Pechtold afwezig.
37. In de kwantitatieve analyse zijn 'Henk en Ingrid' en 'Mohammed en Fatima' (zie (55)) elk als 1 geval meegeteld.
38. Nog een voorbeeld is te vinden in (61) in paragraaf 4.2.2d, waar 'een chauffeur uit Gouda' en 'een Marokkaan' worden opgevoerd als representatieve voorbeelden van grotere groepen mensen.
39. Zie voor een aantal andere voorbeelden (14)-(16) in paragraaf 4.1.2 en (41)-(43) in paragraaf 4.1.3.
40. Aantal citaten (vgl. Tabel 10): APB 2008: W: 6/2909w vs. P: 2/2000w; LL = 0,87; $p > 0,05$. APB 2009: W: 8/3163w vs. P: 1/1928w; LL = 3,28; $p > 0,05$. Aantal geciteerde woorden (vgl. Tabel 11): APB 2008: W: 97/2909w vs. P: 8/2000w; LL = 56,07; $p < 0,0001$. APB 2009: W: 80/3163w vs. P: 1/1928w; LL = 67,32; $p < 0,0001$.
41. Dit geldt uiteraard niet voor koninklijk meervoud.
42. Zie bijvoorbeeld Moberg & Eriksson (2013), Maalej (2012), Vukovic (2012), Proctor & I-Wen Su (2011), Cramer (2010), Blas Arroyo (2000), Wilson (1990), het overzicht in Dieltjens (2007, pp. 38-44), en de referenties in noot 2.
43. D.w.z. volwassen, geestelijk gezond, en zo nodig met voldoende achtergrondkennis om de inhoud van de teksten waar het om gaat, te kunnen begrijpen.

44. Dit type experimenteel onderzoek staat nog in de kinderschoenen. Mogelijkheden ertoe worden momenteel wel verkend – bijvoorbeeld in het VENI-project getiteld 'Figurative Framing: How metaphor, hyperbole, and irony shape public discourse' dat Christian Burgers uitvoert aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Bibliografie

- Aerts, R. (2009). *Het aanzien van de politiek. Geschiedenis van een functionele fictie*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Andeweg, B., de Jong, J., & Wackers, M. (2009). 'Het einde is nabij.' Het effect van slotaankondiging in toespraken op waardering en retentie. In W. Spooren, M. Onrust, & J. Sanders (red.), *Studies in taalbeheersing 3* (pp. 31-42). Assen: Van Gorcum.
- Blas Arroyo, J.L. (2000). Mire usted Sr. González... Personal deixis in Spanish political-electoral debate. *Journal of Pragmatics*, 32, 1-27.
- Burger, P., & de Jong, J. (2009). *Handboek stijl. Adviezen voor aantrekkelijk schrijven*. Tweede druk. Groningen [etc.]: Noordhoff Uitgevers.
- Canovan, M. (1981). *Populism*. Londen: Junction Books.
- Cramer, J. (2010). 'Do we really want to be like *them*?': Indexing Europeanness through pronominal use. *Discourse & Society*, 21, 619-637.
- Cornelis, L. (2003). Ajax is the agent. Subject versus passive agent as an indicator of the journalist's perspective in soccer reports. In T. Ensink & C. Sauer (red.), *Framing and Perspectivising in Discourse* (pp. 171-190). Amsterdam [etc.]: John Benjamins.
- Dancygier, B., & Sweetser, E. (2012). *Viewpoint in language. A multimodal perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- De Fina, A. (1995). Pronominal choice, identity, and solidarity in political discourse. *Text*, 15, 379-410.
- Dieltjens, S. (2007). *Het gebruik van de wij-vorm in Belgische tweetalige top-downcommunicatie*. Proefschrift KU Leuven.
- Douma, P. (1994). Wees zo concreet mogelijk. Schrijfadvisers over concreet en abstract taalgebruik. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 16, 16-31.
- Duszak, A. (2002). Us and Others: An introduction. In A. Duszak (red.), *Us and Others. Social identities across languages, discourses and cultures* (pp. 1-28). Amsterdam [etc.]: John Benjamins.
- E-ANS. Elektronische versie van: W. Hasereyn, K. Romijn, G. Geerts e.a. (red.) (1997), *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Tweede, geheel herziene druk. Groningen [etc.]: Martinus Nijhoff Uitgevers. <http://ans.ruhosting.nl>.
- Fauconnier, G. (1997). *Mappings in thought and language*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press.
- Giles, H. (2008). Communication Accommodation Theory. In L.A. Baxter & D.O. Braithwaite (red.), *Engaging Theories in Interpersonal Communication, Multiple Perspectives* (pp. 161-173). Los Angeles [etc.]: Sage.
- Giles, H., Coupland J., & Coupland, N. (red.) (1991). *Contexts of Accommodation: developments in applied sociolinguistics*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press.
- Givón, T. (1984). *Syntax, A Functional-typological introduction. Volume II*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Haaften, T. van (2011). Parliamentary Debate and Political Culture: The Dutch Case. In T. van

- Haaften, H. Jansen, J. de Jong & W. Koetsenruijter (red.), *Bending Opinion. Essays on persuasion in the public domain* (pp. 349-368). Leiden: Leiden University Press.
- Ilie, C. (2010). Strategic uses of parliamentary forms of address: The case of the U.K. Parliament and the Swedish Riksdag. *Journal of Pragmatics*, 42, 885-911.
- Jansen, F., & Wijnands, R. (2004). Doorkruisingen van het Links-RechtsPrincipe. *Neerlandistiek.nl*, 4, 1-38.
- Jagers, J. (2006). *De Stem van het Volk! Populisme als concept getest bij Vlaamse politieke partijen*. Proefschrift Universiteit Antwerpen.
- Jagers, J. & Walgrave, S. (2007). Populism as political communication style: An empirical study of political parties' discourse in Belgium. *European Journal of Political Research*, 46, 319-345.
- Jeffries, L. (2010). *Critical Stylistics, The Power of English*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Jeffries, L., & McIntyre, D. (2010). *Stylistics*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press.
- Kraf, R., & Pander Maat, H. (2009). Leesbaarheidsonderzoek: oude problemen, nieuwe kansen. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 31, 97-123.
- Land, J. (2009). *Zwakke lezers, sterke teksten? Effecten van tekst- en lezerskenmerken op het tekstbegrip en de tekstwaardering van vmbo-leerlingen*. Delft: Eburon.
- Langacker, R.W. (1991). *Foundations of Cognitive Grammar. Volume II: Descriptive Application*. Stanford: Stanford University Press.
- Leech, G., & Short, M. (2007). *Style in fiction. A Linguistic Introduction to English Fictional Prose*. Tweede editie. Harlow [etc.]: Pearson Longman.
- Leeuwen, M. van (2015). *Stijl en politiek. Een taalkundig-stilistische benadering van Nederlandse parlementaire toespraken*. Proefschrift Universiteit Leiden. Utrecht: LOT Publications.
- Maalej, Z.A. (2012). The 'Jasmine Revolt' had made the 'Arab Spring': A critical discourse analysis of the last three speeches of the ousted president of Tunisia. *Discourse & Society*, 23, 679-700.
- Maitland, K., & Wilson, J. (1987). Pronominal selection and ideological conflict. *Journal of Pragmatics*, 11, 495-512.
- Moberg, U. & Eriksson, G. (2013). Managing ideological differences in joint political press conferences: A study of the strategic use of the personal pronoun 'we'. *Journal of Language and Politics* 12, 315-334.
- Mul, J. de (2009, 17 oktober). Populisme in Nederland. De echte wil van het volk bestaat niet. *Het Financieele Dagblad*.
- Onrust, M. (2013). *Vermijd de naamwoordstijl! Een onderzoek naar de houdbaarheid van een schrijfadvice*. Proefschrift VU Amsterdam. 's Hertogenbosch: Uitgeverij BOXPress.
- Proctor, K. & I-Wen Su, L. (2011). The 1st person plural in political discourse – American politicians in interviews and in a debate. *Journal of Pragmatics*, 43, 3251-3266.
- Rees, A. van (2005). Critical Discourse Analysis en retorische analyse. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 25, 87-97.
- Renkema, J. (1981). *De Taal van 'Den Haag'. Een kwantitatief-stilistisch onderzoek naar aanleiding van oordelen over taalgebruik*. 's Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Renkema (2004). Renkema, J. (2004). *Introduction to Discourse Studies*. Amsterdam [etc.]: John Benjamins.
- Rozendaal, E.J. (2009, 2 mei). Alexander Pechtold – 'Als ik over tien jaar terugkijk, zal ik me afvragen wat ik nu heb gedaan'. *Provinciale Zeeuwse Courant*.
- Sanders, J. (2009). De verdeling van verantwoordelijkheid tussen journalist en nieuwsbron. Vorm en functie van citaatmengvormen in journalistieke teksten. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 31, 1-17.
- Sanders, J., & Redeker, G. (1996). Perspective and the Representation of Speech and Thought in Narrative Discourse. In G. Fauconnier & E. Sweetser (red.), *Spaces, Worlds, and Grammar*. Chicago [etc.]: The University of Chicago Press.

- Sanders, T., & Jansen, C. (2011). Begrijpelijke taal, Fundamenten en toepassingen van effectieve communicatie. In *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 33, 201-207.
- Staal, H. (2009, 7 maart). 'Daar gaat Geert over.' Strak geleide PVV van Geert Wilders ontpopt zich tot klassieke oppositiepartij. *NRC Handelsblad*.
- Staal, H., & Stokmans, D. (2008, 29 maart). Liberaal jihadist. Hoe Geert Wilders Geert Wilders werd. *NRC Handelsblad*.
- Stukker, N. & Verhagen, A. (te verschijnen): *Stilistiek van het Nederlands*. Leiden: Leiden University Press.
- Tomlin, R.S. (1997). Mapping conceptual representations into linguistic representations: The role of attention in grammar. In J. Nuyts & E. Pederson (red.), *Language and conceptualization* (pp. 162-189). Cambridge University press.
- Velde, H. te (2003). *Het theater van de politiek*. Oratie Universiteit Leiden. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Verdonk, P. (2006). Style. In K. Brown (red.), *Encyclopedia of Language & Linguistics* (pp. 196- 210). Tweede editie. Deel 12. Oxford: Elsevier.
- Verhagen, A. (2001a). *Checklist Nederlandse Stijlmiddelen*. Interne publicatie Opleiding Nederlandse Taal en Cultuur, Universiteit Leiden.
- Verhagen, A. (2001b). Subordination and discourse segmentation revisited, or: Why matrix clauses may be more dependent than complements. In T. Sanders, J. Schilperoord & W. Spooren (red.), *Text Representation. Linguistic and psycholinguistic aspects* (pp. 337-357). Amsterdam [etc.]: John Benjamins.
- Vis, K., Sanders, J., & Spooren, W. (2009). Subjectiviteit door de jaren heen: conversationalisatie in journalistieke teksten. In W. Spooren, M. Onrust & J. Sanders (red.), *Studies in taalbeheersing* 3 (pp. 405-418). Assen: Van Gorcum.
- Voerman, G. (2009, 11 juni). Winst PVV kan ook de doodsteek zijn. *NRC Handelsblad*.
- Vukovic, M. (2012). Positioning in pre-prepared and spontaneous parliamentary discourse: Choice of person in the Parliament of Montenegro. *Discourse & Society*, 23, 184-202.
- Wagendorp, B. (2008, 18 juni). Jan is weg. *de Volkskrant*.
- Weelden, D. van, & Vandenbrink, W. (2010, 5 juni). We zijn soms een zeurderig volkje. *Vrij Nederland*.
- Wilson, J. (1990). *Politically speaking: Pragmatic Analysis of Political Language*. Oxford: Blackwell.
- Wolthuis, B. (2007). Het spelkarakter van het parlementaire debat. *Rechtsfilosofie & Rechtstheorie*, 36, 12-33.

Over de auteur

Maarten van Leeuwen is als docent verbonden aan het Leiden University Centre for Linguistics (LUCL) en de opleiding Nederlandse Taal en Cultuur van de Universiteit Leiden.

E-mail: m.van.leeuwen@hum.leidenuniv.nl